

Krčmová, Marie

## Hláskosloví

In: Krčmová, Marie. *Běžně mluvený jazyk v Brně*. Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1981, pp. [41]-88

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121697>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

# HLÁSKOSLOVÍ



Repertoár fonémů BMJ Brna a SJ se v podstatě shoduje a jejich systém je budován na stejných fonologických protikladech. Zvláštní postavení mají jen diftongy *ej*, *ou*, které se v BMJ prosazují až v řeči mladších vrstev. Rozdílná je však fonetická realizace některých fonémů, zejména vokálních. Poněkud se také odlišují způsoby realizace konsonantických fonémů ve fonických řadách. Velmi podstatně se liší využití části fonémů a jejich frekvence. Tyto složky zvukové stavby jazyka se také v jednotlivých vrstvách BMJ nejvíce mění.

## VOKALISMUS

SV má vokály *a*, *e*, *i*, *o*, *u*; k nim přísluší kompletní systém vokálů dlouhých. Na rozdíl od SJ zde nejsou diftongy. Vokály *é* a *ó*, jež mají v SJ okrajové postavení, jsou normální součástí zvukové stavby jazyka, tj. patří do centra vokální soustavy SV BMJ.

V mladších vrstvách BMJ se tento velmi vyvážený systém mění: typické středomoravské monoftongy *é*, *ó* ustupují diftongům *ej*, *ou*, čímž se zvuková stavba jazyka přibližuje prestižním útvarům národního jazyka (SJ, a zejména OČ). Tento proces probíhá přes přeměny zvukové realizace tradičních fonémů k jejich proměně v nové fonetické reality — diftongy, jež jsou takto, tj. diftongicky, také hodnoceny.

Zatímco repertoár fonémů BMJ a SJ lze pokládat za blízký, nelze to říci o frekvenci jednotlivých fonémů a jejich využití. Rozdíly, vyplývající vesměs z rozdílů mezi TTD střední Moravy, na něž navazuje SV BMJ Brna, a SJ (nebo OČ), vznikly v historickém vývoji češtiny. O rozdílech v distribuci vokalických fonémů pojednáváme souhrnně dále.

## FONETICKÁ REALIZACE VOKALICKÝCH FONÉMŮ

Výrazným rysem fonetické realizace vokálů v SV BMJ je ve shodě s TTD okolí města napjatost artikulace, jež se projevuje charakteristickou změnou tónu hlásek.<sup>13</sup> U dlouhé samohlásky je vždy výraznější než u odpovídající krátké. U jednotlivých vokálů má tato napjatost různé akustické důsledky a i proces změn v realizaci, jenž nastává v mladších vrstvách BMJ, je různě intenzivní.

### A – Ā

Samohláska *a* je velmi blízká hlásce spisovné. Zadněji vyslovované *a*, jež bylo pravidlem v německých dialektech okolí Brna i města samého, proniklo do BMJ jen individuálně. Ve výrazech přejatých z němčiny se reflektuje jako *o* (např. *ganz* — *konc*, *Gang* — *konk*, *gonk*).

Samohláska *á* se v SV po fonetické stránce od spisovné poněkud liší. Větší napjatost je u ní provázena výraznějším posunem vzad, takže výsledná realizace je hlubší než v SJ. V TTD brněnského okolí a i v některých předměstích je zadní realizace *á* pravidelná (*dárek*, *vizrála*, *prodává-li*). Do SV proniká tento způsob realizace jen individuálně. „Pochýlené“ *á* výrazů přejatých z němčiny se do SV promítá jako *ó* (*zahlen* — *zacólčit*, *gar* — *kór*). V PV a MV již specifickou výslovnost hlásky *á* nepozorujeme.

### E – Ě

Hláska *e* se po fonetické stránce odlišuje v SV od spisovné: brněnské *e* je akusticky vyšší, artikulačně je užší a napjatější. Tuto fonetickou podobu má i ve spojení *e + j* (substantiva typu *zloďej*, *prodej*). Ojedinele najdeme v SV dokonce výslovnost stojících na pomezí *e* a *i* (*fšeko*, *viďela*). Několik dokladů na změnu *e > i* ukazuje, že úzká výslovnost *e* k *i*-ové interpretaci vést může (*tíhotná*, *poňiváč*, *zášifki*, lexikalizované *viďél* = věděl).

<sup>13</sup> O vlivu němčiny na tento specifický způsob artikulace uvažuje J. Chloupek ve zmíněné stati (pozn. 12).

V mladších vrstvách BMJ se fonetický charakter hlásky *e* poněkud mění. Rodákům není sice tato výslovnost nápadná, ale stává se příznakovou tam, kde očekáváme ortoepicky vybroušený projev (rozhlas, televize). Výrazně úzké *e* se dnes stává součástí nedbalé výslovnosti v projevech stojících na pomezí argotu, poněkud zúžená výslovnost je však součástí artikulační báze Brňanů bez ohledu na vzdělání. Širší „česká“ výslovnost proniká individuálně.<sup>14</sup>

Samohláska *é* se také vyslovuje v SV úzeji než v SJ. Tato hláska však prodělává v mladších vrstvách BMJ složitější proces změny, než je pouhá obměna šířky výslovnosti. Její změnu v diftong, jež vede k přestavbě soustavy hlásek, nebo její náhradu spisovnou hláskou sledujeme souhrnně dále.

### I – Í

I-ové hlásky BMJ mají napjatou výslovnost, jež se však od výslovnosti kodifikované v SJ odlišuje poněkud méně než výslovnost hlásek *e*, *é*. Výrazně se brněnské *i*, *í* foneticky liší od podobných hlásek obecně českých; obecně české „povolené“ *i* interpretuje někdy Brňan dokonce jako *e*. Výslovnost i-ových hlásek je ve všech vrstvách BMJ celkem stabilizovaná. Obecně česká širší výslovnost *i* proniká jen jako součást individuálního úzu.

Výrazněji se v jednotlivých vrstvách BMJ obměňuje kvantita dlouhého *i*. Pojednáваме o ní dále (s. 56n.).

### O – Ó

Vokál *o* se v SV po fonetické stránce odlišuje poněkud od hlásky orto-fonické. Větší napjatost artikulace vede k tomu, že je akusticky bližší hlásce *u*. Míra labializace pomáhá však vždy *u* a *o* spolehlivě odlišit. V jednotlivých vrstvách BMJ se fonetická realizace hlásek celkem nemění.

V TTD některých zemědělských předměstí Brna i širšího zázemí města je západně od Brna u nejstarších obyvatel dosud živá tzv. „horská“ změna, kdy velmi úzké *o* přešlo ve vokál *u*, zatímco původní *u* se změnilo v *o*. I když tuto změnu máme zaznamenánu až z předměstí Komín a Jundrov, ve vlastním BMJ po ní není ani u nejstarších informátorů stopy. Změny *o* > *u* ve slovesné příponě *-ovat* > *uvat* je rozšířena i na východ od města. Z BMJ ji nemáme doloženu, zachytili jsme však tři doklady typu *maluvat* ve vzrušeném rozhovoru dětí v Brně-Lišni.

Samohláska *ó* je také realizována jako užší a napjatější než *o* spisovné. Tento způsob výslovnosti se uchovává ve všech vrstvách BMJ. Hláska

---

<sup>14</sup> Individuální úzus preferující českou širší výslovnost vokálů se šíří např. u dětských recitátorů, mluví jej tedy spojují s vyšší kulturní úrovní projevu; za upozornění na tento jev děkuji dr. Jiřině Novotné-Hůrkové, CSc., z fonetické laboratoře ÚJČ ČSAV.

ó se však podstatně mění tím, že se realizuje diftongoidně a zejména v MV přechází v diftong *ou* obdobný jako v SJ. Tento proces probíhající paralelně s proměnou tradičního *é* v *ej* sledujeme dále.

## U – Ů

U-ové vokály jsou po stránce realizace poměrně stálé a od spisovných se nijak podstatně neliší. Zřetelně se v BMJ obměňuje realizace kvantitativy dlouhého *ú*, jež se zkracuje. Jev sledujeme dále (s. 56n.).

## Proměny středových vokálů *é* a *ó*

Středomoravská nářečí, jež tvoří dialektický základ BMJ Brna, jsou z celku ostatních nářečí českého národního jazyka vymezována na základě specifického vývoje v oblasti dlouhých vokálů. Procesem tzv. monoftongizace se v nich v průběhu 16. století vytvořilo nové dlouhé *ó* (ze staršího *ou* vzniklého diftongizací původního *ú*) a *é* (z *ej* obvykle vzniklého ze staršího *aj*, ale i z *ej* vzniklého diftongizací staršího širokého dlouhého *í*).<sup>15</sup> Vokály *é* a *ó* existují i v současném SJ, mají tu však jiný původ a jejich využití je díky tomu zcela jiné než ve středomoravských nářečích.

Oba středomoravské středové vokály jsou v SV využívány ve stejném rozsahu jako v tradičních nářečích brněnského okolí. V mladších vrstvách se však působením prestižních jazykových útvarů mění jejich fonetické realizace a postupně ustupují odpovídajícím zvukům OČ (diftongy *ej*, *ou*) nebo SJ (diftong *ej* nebo hláska *í*, diftong *ou*). Změny obou vokálů neprobíhají zcela paralelně, neboť u každého z nich pozorujeme jiný vztah mezi prostředky SV, SJ a OČ, jež se na přestavbě fonologické i fonetické stránky BMJ podílejí.

## É

Využití fonému *é* se v SV liší od SJ velmi podstatně. *É* není v SV v pozicích obvyklých v SJ; v tvarech tvrdé adjektivní flexe i ve většině slovních základů je nahrazuje foném *í* (např. *mladího*, *pjekní ďecko*, *kiseli mlíko* — viz s. 59), v některých dalších slovech je realizováno krátce (*lekárna*, *chleba*, *pect*).

Foném *é* se však vyskytuje v mnoha pozicích jiných. Především stojí na místě spisovného tautosylabického *ej*; je to v superlativní předponě adjektiv a adverbíí (*něvječí*, *něrač*), v komparativní příponě adjektiv *-ejší* (a adverbíální nářeční *-ejš -pjekněší*, *levněš*), v imperativní koncovce některých sloves (*dé*, *zavoléte*). Objevuje se také v negativní formě ind. prés. slovesa být (*něsu*, *něseš*, analogicky pak také *něňi*).

<sup>15</sup> Viz Arnošt Lamprecht — Dušan Šlosar — Jaroslav Bauer, *Historický vývoj češtiny*, Praha 1977, s. 102.

Často odpovídá středomoravské *é* spisovnému *í* (a OČ *-ej*). Tento vztah fonému středomoravského k spisovnému je takřka pravidelný ve flektivních koncovkách tvrdého typu adjektivní deklinace. *É* se tu objevuje v N sg. mask. (*veselé, špinavé*), v G, D, L, I pl. všech rodů (*zelených, unaveném, vo žádných, českéma*). V plurálu jsou tyto koncovky díky analogickému vyrovnání flexe také u adjektiv přivlastňovacích (*o sestřinách*). Morfologické procesy vedly k tomu, že v I sg. adj. mask. a neu. není pravidlem předpokládaná koncovka *-ém* (*z milém*), ale *-ím* (*z hlóipím klukem, s takovím đeckem* — viz s. 127).

I ve slovních základech je *é* velmi časté (např. *bévat, umévat, tédeň*). Jeho distribuce není z hlediska dnešního stavu brněnské mluvy a SJ zachytitelná jinak než výčtem všech slovních základů, kde se v SV *é* proti SJ *í* objeví.

Po ostrých sykavkách a polosykavce *c* je vztah mezi tradičním *é* a spisovným *í* poněkud jiný: SJ *í* po nich v BMJ odpovídá obvykle *í* (realizované také jako *i*), ale také *é* a stav je i u jednotlivce rozkolísaný (*célit — cítit, vozék — vozík, síčkovat — séčkovat*). Poměrně pravidelně je *é* v deminutivní příponě *-ék, -ěček*. Ve slovních základech jsou tvary *s* *é* obvykle lexikalizované (*zětra*). Jinde je pravidlem užití fonému *í*.

Ani v mluvě nejstarších obyvatel města není vokál *é* realizován vždy tam, kde bychom jej předpokládali. Je nahrazován hláskou SJ (*í* nebo *ej*), a také OČ *ej*.

Tam, kde tradičnímu *é* odpovídá SJ *ej*, je vývoj veden jednoznačně směrem k úzu spisovnému. Tvary tradiční jsou hlavně v mluvě poněkud kultivovanější pokládány za ne zcela vhodné. Mluvčí si však obvykle vlastní způsob realizace jen málo uvědomují.

Fonetická povaha nově zaváděného diftongu *ej* je od spisovné normy odlišná. První komponent, *e*, je velmi výrazný a někdy podržuje i kvantitu tradiční hlásky, *i*-ová složka je jen naznačena na konci (*néjrač, poděj*). Spojení má tak charakter skutečného fonetického diftongu, zatímco v SJ jde o dvojici blízkou spojení vokálu a konsonantu (takto je také v SJ s ohledem na fonologickou soustavu tohoto jazykového útvaru hodnoceno).

Vedle této specificky brněnské (lépe řečeno středomoravské) realizace se může objevit i realizace spisovnější; také tu však jistý rozdíl můžeme pozorovat, neboť hlásky *e* zachovává brněnskou napjatost artikulace.

V pozicích, kde tradičnímu *é* odpovídá SJ *í* a OČ *ej* (*bék — bejk — bik, modré — modrej — modří*), je náhrada tradičního vokálu složitější. Do běžného úzu proniká jak vokál SJ, tak OČ *ej* a ani u jednotlivce nebývá ve volbě prvku jednotná. Obecně lze říci, že SJ *í* bývá běžnější uvnitř slov a tvarů, na konci výrazů se častěji objeví *ej*. Velmi pravidelně je SJ *í* ve slovech intelektuální slovní zásoby (*vístava, víbor*). Pozice hlásky tradiční však zůstává dosti silná.

Fonetická povaha *ej*, jež nahrazuje tradiční *é*, je specificky „brněnská“



(viz výše). Od OČ normy, jež má v tomto případě dokonce é povolené (takřka *új*), je nápadně odlišná. Přesto však jazykové povědomí uživatelů obě výslovnostní varianty diftongu ztotožňuje.

Tradiční způsob využití é je v MV rozkolísaný a je obtížné jej sledovat. Pouhé konstatování, že é z úzu mizí, tu nestačí. Realizace *e + j* se s výslovností výrazného é střídají v běžné mluvě jednotlivce někdy i v jediné promluvě a jejich uvědomělost či neuvědomělost je pod dojmem této skutečnosti značně sporná. (. . . *takové úplně malinkatej stan*; (chemlon) *máme mislím oranžovej, hnědé, červeněj a . . .*). Při větší expresivitě je výslovnost é častější, sebemenší náznak kultivovanosti projevu vede k její náhradě.

Po fonetické stránce je zajímavé, že se realizace vyhraňují buď na é, nebo *ej* (s užším *e* odpovídajícím brněnské artikulační bázi). Přejímové realizace typu *éj* jsou ojedinělé (ve spontánních promluvách jen 9 dokladů).

Rozbor souvislých mluvních projevů umožňuje sledovat ústup tradičního é jen ve frekventovanějších pozicích.

1. Tam, kde tradičnímu é odpovídá SJ *ej*, ukazují materiály ze spontánních promluv v jádru města poměrně velký podíl tradičních forem (51,5 % realizací typu *névic*). Obdobný poměr zastoupení tradičního é a spisovného *ej* byl zaznamenán i v promluvách dětí z předměstí.

2. Z případů, kde tradiční é odpovídá SJ *í* a OČ *ej*, je nejfrekventovanější tvar N sg. mask. tvrdých adjektiv. V jádru města (179 dokladů) se v tomto tvaru prosazuje diftong (56,2 % typu *malej*), ani tradiční koncovka však není zapomenuta (38,4 % typu *malé*). Spisovné podoby výrazů jsou skutečnou výjimkou (5,5 % dokladů). Pokud jde o jednotlivé mluvčí, jen u 3 nemáme doloženo ani jedno tradiční znění, u ostatních se alespoň občas objevilo.

Mimo absolutní konec slova je situace odlišná: tradiční é ustoupilo v deklinačních koncovkách pl. adjektivní flexe (jen 4 doklady na tradiční znění, a to od dvou mluvčích), běžnější je *ej* (50 % dokladů typu *malejch*) a mnohem větší podíl má znění spisovné (často s fonetickým zkrácením *í* — 34,6 % typu *malích*). Počet dokladů na tyto tvary je však menší a neumožňuje proto poznatky plně využít.

Také ve slovních základech je é frekventováno méně. Z 27 dokladů z jádra města tvořily většinu obměny slova *týden* a *umývat*. Tradiční znění bylo zaznamenáno 7×, tvar s *ej* 12×, spisovné znění 8×, z toho z části u slov, v nichž v BMJ jiná než spisovná podoba ani být nemůže (*vibuch*, *vílet*).

Materiál ze spontánních promluv dětí z předměstí se ukázal jako tradičtější: v 90 % dokladů jsme v něm zaznamenali tradiční fonologické složení výrazu, tj. užití é; diftong máme doložen dvakrát tam, kde existuje i ve spisovném jazyce (typ *nejvic*), v absolutním konci slova byl v 5 pří-

padech (z 96 zachycených dokladů). Rozdíl proti výsledkům z jádra města je tedy markantní.

Pohled na spontánní promluvy naznačil rozkolísanost uživatelů při volbě konkurujících fonémů a z kolísání v jediné promluvě lze usuzovat i na jistou neuvědomělost této volby. Všechny uvedené typy realizací jsou dosud plně živé, a jak ukazuje pohled na výsledky anketního výzkumu, tvoří i součást jazykového povědomí mladých Brňanů. V anketě se sledovaly všechny základní typy využití tradičního *é*. Výsledkem rozboru materiálu jsou tyto údaje:

### A. *é* odpovídá SJ -ej (v imperativu sloves)

V tomto případě se často vyskytlo u dětí z jádra města spisovné znění výrazů, v předměstích se jednoznačně udržuje v povědomí podoba tradiční. Mezi oběma etapami výzkumu je patrný ústup tradičního znění u všech skupin dětských informátorů:

NEHÝBAT (imper. 2. sg.)	tradiční znění ( <i>nehí</i> ) <i>bé</i>		prestižní znění ( <i>nehí</i> ) <i>bej</i>		celkem
S 1967	62	23,7 %	200	76,3 %	262
1972	37	10,4 %	316	89,6 %	353
P 1967	37	72,5 %	14	27,5 %	51
1972	71	65,2 %	38	34,8 %	109

### B. *é* odpovídá SJ *í* a OČ *ej*

Tradiční foném *é* odpovídá SJ *í* a OČ *ej* v adjektivních koncovkách a v některých slovních základech. Výsledky anketního výzkumu odrážejí v těchto případech podobně jako rozbor spontánních promluv ústup tradičního hláskového prvku: v jádru města je tradiční *é* v jazykovém povědomí dětí doloženo málo a mezi oběma etapami výzkumu jeho podíl dále klesal (i když poněkud méně než tam, kde *é* odpovídá SJ *ej*). Poměrně malý podíl tradičních tvarů ve flexi plurálu adjektiv zřejmě není, jak ukazují výsledky obou etap výzkumu, náhodný. I když se liší od údajů ze spontánních promluv, nelze jej odmítat, neboť ve spontánních promluvách byl sledovaný typ méně zastoupen. Ve slovních základech nelze jev spolehlivě hodnotit, neboť jde často o případy lexikalizované. Proto popládkáme v těchto případech údaje za doplňkové.

Celkově byly v anketě zaznamenány tyto relace:

1. v absolutním konci slova (N sg. mask. tvrdých adjektiv)

DLOUHÝ (N sg. mask.)	tradiční znění ( <i>dlou</i> ) <i>hé</i>		prestižní znění			celkem	
			OČ ( <i>dlou</i> ) <i>hej</i>	SJ ( <i>dlou</i> ) <i>hí</i>			
S 1967	59	22,4 %	123	46,6 %	82	31,0 %	264
1972	61	17,5 %	197	55,1 %	104	27,4 %	362
P 1967	28	65,1 %	4	9,3 %	11	25,6 %	43
1972	57	52,7 %	34	31,4 %	17	15,9 %	108

## 2. v nepřímých pádech pl. tvrdé adjektivní flexe

	tradiční znění		prestižní znění				celkem
			OČ		SJ		
ČERNÝ (L. pl.)	<i>černých</i>		<i>černejch</i>		<i>černích</i>		
S 1967	27	9,3 %	48	16,5 %	216	74,2 %	291
P 1967	23	39,7 %	3	5,2 %	32	55,1 %	58
NOVÝ (L. pl.)	<i>nových</i>		<i>novejch</i>		<i>novích</i>		
S 1972	32	10,3 %	84	27,1 %	194	62,6 %	310
P 1972	26	28,3 %	20	21,7 %	46	50,0 %	92

## 3. ve slovním základě

	tradiční znění		prestižní znění				celkem
			OČ		SJ		
NEHÝBAT	<i>nehé(bej)</i>		<i>nehej(bej)</i>		<i>nehí(bej)</i>		
S 1967	68	25,6 %	107	40,4 %	90	34,0 %	265
1972	29	8,2 %	139	39,3 %	185	52,5 %	353
P 1967	37	72,4 %	6	11,8 %	8	15,8 %	51
1972	66	60,6 %	18	16,5 %	25	22,9 %	109
DÝCHAT	<i>déchat</i>		<i>dejchat</i>		<i>díchat</i>		
S 1972	40	10,8 %	132	35,6 %	199	53,6 %	371
P 1972	54	47,2 %	12	10,6 %	47	41,7 %	113

Výsledky ankety ve všech sledovaných případech udávají vyšší podíl spisovných podob, než jsme zjistili rozбором textů. Tento jev je třeba vzhledem k metodě získávání materiálu pokládat za zcela přirozený.

Zajímavá je míra pronikání diftongu *ej* (na místech tradičního *é* a SJ *î*), jenž je vzhledem k systému SV prvkem cizím. V jazykovém povědomí mladé generace se již cizost tohoto fonému nepocituje. Je zastoupen mnohem více než prvek tradiční a v některých případech i více než prvek spisovný. Přitom na jeho záznam do listu odpovědi sotva mohla působit písařská tradice, i když musíme přiznat, že díky praxi moderní literatury nepůsobí již zápis typu „*malej kluk*“ tak exkluzivně jako před desetiletími. Diftong se ve výše uváženém materiálu z ankety objevuje nejvíce v N sg. mask. tvrdých adjektiv, kde jeho podíl mezi oběma etapami výzkumu zřetelně vzrostl. Je tu mnohem častější než tvar spisovný. Ve slovních základech podíl OČ znění dále nevzrůstal a odklon od tradičního *é* probíhal vesměs směrem ke znění SJ. Ve flexi pl. adjektiv obecně českých podob v mezidobí obou etap výzkumu přibývalo, i nadále jsou však v tomto typu tvarů řidší než v jiných sledovaných případech.

Pokud jde o děti v předměstích Brna, potvrzuje rozbor anketního materiálu jejich větší vázanost na jazykovou tradici. Podíl tradičního tvaru

je u nich ve všech případech daleko vyšší než u dětí z jádra města, podíl spisovných podob je obvykle zřetelně menší. Snížení podílu spisovných podob nelze samozřejmě interpretovat stavem školní výuky, neboť tyto děti mají stejné teoretické i praktické znalosti češtiny jako každé jiné. Jde spíše o odraz skutečnosti, že žijí v prostředí jazykově homogennějším, a proto mají pevnější jazykové povědomí a tím i větší schopnost vlastní úzus zaznamenat. (V prostředí, kde se jazykové vlivy více mísí, bývá naopak mnohdy ustálený spisovný jazyk jediným pevným útvarem, k němuž se uživatelé snaží uchýlit v pochybách.) Obecně české *ej* se v jazykovém povědomí těchto dětí prosazuje daleko méně než u dětí z městského jádra. V průběhu pěti let mezi oběma etapami výzkumu se tu však objevil posun v hodnocení realizací a lze očekávat, že *ej* se postupně stane i součástí jejich povědomí, a to zejména na koncích slov.

Výsledky rozboru spontánních promluv i anketního výzkumu ukazují, že se součástí normy MV stává foném, jenž je hláskovému systému tradiční mluvy města i jeho okolí cizí, totiž diftong *ej*, jímž je tradiční *é* v některých pozicích nahrazováno. V procesu ústupu *é* není rozhodující, zda je jeho náhradou spisovné *ej* (typ *nehýbej*), nebo zda se na jeho místo dostávají dva konkurující prvky patřící různým útvarům národního jazyka — SJ *í* a OČ *ej*. Diftong *ej* se v BMJ prosazuje ve všech pozicích, v nichž existuje i v prestižní OČ. Lze tu předpokládat vliv tohoto útvaru, je však sporné, zda jde o skutečné převzetí cizího fonologického prvku: pozice tradičního *é* byla méně pevná již v SV (ukazuje to rozklad původního monoftongu v mluvě mnohých Brňanů, jenž vedl, jak jsme uvedli, ke svérázné diftongoidní realizaci), kdy byl přímý kontakt s OČ dosti malý, a i dnes je fonetická realizace brněnského *ej* od obecně českého zřetelně odlišná. Jde tu tedy spíše o přestavbu soustavy fonémů BMJ, jež je vlivem prestižních jazykových útvarů inspirována a posilována.

## Ó

Ve srovnání se SJ, kde je tento foném málo funkčně zatížen, je v SV, a to ve shodě se stavem ve všech středomoravských nářečích, využito ó značně.

V SV se objeví ó pravidelně v pozicích známých ze SJ (*balkón, móda*). Kromě toho stojí ó všude tam, kde je v SJ dvojhláská *ou*. Vyskytuje se tedy ve slovních základech (*kóknót, bóda*), v odvozovacích příponách substantiv, adjektiv i sloves (*ďedošek, kocór; fšemohóci, kvetóci*; v kmenotvorné příponě některých sloves — *vilitnót, sednót*) a v deklinačních koncovkách feminin (I sg. subst. typu *žena — komvó, krávó, vlnó*; A sg. a I sg. tvrdých typů flexe zájmenné a adjektivní — *s tó tvó sósedkó, pudeš Novó ulicó, má mladó ženu*). Pravidelně je ve tvarech číslovky *dva, voba*.

V důsledku neprovedení historické hláskové změny *ú > í* (viz k tomu více s. 68n.) je toto ó jako pokračování starého *ú* (hlásková změna *ú > ou > ó*) také v koncovkách deklinačních typů měkkých: v I sg. feminin

typu *růža* (*kuchň*) a *kost* (*ďefčicó*, *hospoďiňó*, *bolestó*), v I sg. zájmen typu *náš* (z *našó Libušškó*) a v I sg. feminina zájmena *von* (*nemluf s ňó*). Ojediněle je *ó* na místo SJ *ú* a OČ *ou* na počátku slova. Výrazy jako *óřada*, *ótrata* jsou silně expresivní.

Foném *ó* je frekventován v konjugační koncovce 3. os. pl. prés. sloves. U sloves patřících v SJ do I. a II. třídy odpovídá spisovnému *ou* (*vezó*, *píšó*, *zavinó*, *lehnó si*), u sloves III. třídy spisovnému *í* (a OČ *-ou* — *šijó*, *malujó*). Slovesa patřící v SJ do IV. třídy mají v SV monopolní koncovku *-ijó* (*prosijó*, *umijó*, *hoďijó*, *spijó*), jež odpovídá spisovnému *-ejí*. V slovesná třída má v SV obvykle koncovku obdobnou jako v SJ (*-aji*: *volaji*, *spívaji*); vlivem ostatních slovesných koncovek, a také vlivem TTD širšího zázemí města do této koncovky *-ó* jako ID prvek proniká, v SV však není příliš časté (viz s. 152).

Užívání hlásky *ó* není ani u příslušníků nejstarší generace zcela důsledné. Objevuje se tu občas, ne však pravidelně a často, dvojhláska *ou*, a to velmi často v těžé větě s podobami tradičními (*s takovó tou kapkou*, *šel sem tó vesňicó kousek*). Realizace dvojhlásky nebývá shodná se SJ, kompromis mezi tradičním výslovnostním návykem a spisovným jazykem vede podobně jako u hlásky *é* k vytváření zvláštní „středomoravské“ podoby této dvojhlásky se zřetelně převažující první částí, která mnohdy podržuje i kvantitu *ó* obvyklou v SV, a velmi málo výraznou, jen slabým názvukem naznačenou složkou druhou (*tadi se mnóu*, *na Francóuškó*, *bila pokojškóu*).

V mluvě nejmladších Brňanů proces ústupu tradičního *ó* pokračuje. Tak jako u hlásky *é* je v současné podobě BMJ situace dosti složitá.

Fonetická realizace monoftongu *ó* se od tradičního znění neodlišuje. Je užší a zavřenější než obdobná hláska spisovná. Tyto realizace jsou dosti frekventovány v jádru města ve spontánních promluvách (kolem 45 % dokladů), v předměstí jsou takřka výhradní (kolem 90 % dokladů). Diftongoidní realizace s výraznou o-ovou složkou, jež monoftong postupně nahrazuje, nemá charakter skutečné dvojhlásky *ou*. V jádru města jsme ji zaznamenali v absolutním konci výrazů v 53,2 % (z 308 dokladů), ve slovních základech a odvozovacích příponách v 50,6 % (ze 166 dokladů). V mluvě dětí z předměstí je situace zcela jiná: *óu* je tu vzácné (10,1 % ze 119 dokladů na konci slov, 7,8 % ze 77 dokladů uvnitř slova) a skutečné *ou*, jež by akusticky alespoň přibližně odpovídalo spisovné hlásce, je nesmírně řídké. Ve spontánních promluvách dětí z jádra města jsme je zachytili jen 14× (ze 477 dokladů), v předměstí 3× (z 206 dokladů). Zřejmě dosud do normy BMJ neproniklo.

V souvislých promluvách nebývá volba hláskového prvku ustálená: i uvnitř jediné promluvy se často střídají jednotlivé typy realizace a toto střídání se objevuje daleko častěji než u výše zmíněného kolísání mezi *é* a *ej*, např.: *to sem plaval pod vodou*, *pod vodó sem umňel uš ve školce*; *kósek přet elektrikóu*; *tam bilo koupaliště*, *ale normálně*, *ňic se tam teda neplatilo*, *ale to ti bilo kópalište*, *vedle toho bilo kino...*; *tam bil ten*,

*okóune*k teda, né, *vokón*, *vokóune*k tak... Pokud jde o subjektivní hodnocení realizací, ztotožňují brněnští mluvčí své diftongoidní realizace veskrze se spisovnými.

Tradiční *ó* zůstává dosud součástí jazykového povědomí mladých Brňanů. Výsledky dotazníkového výzkumu to zřetelně ukazují. V anketě byly sledovány všechny základní pozice, kde se v SV *ó* objevuje.

### A. *ó* odpovídá SJ ou

V těchto případech se ve výsledcích dotazníkového výzkumu objevuje daleko menší podíl tradičních tvarů než při rozboru spontánních promluv: vedle vlivu písařské tradice tu velmi pravděpodobně působí i slabá schopnost introspekce, jež je vzhledem k tomu, že volba realizace se neřídí přesnými pravidly, pochopitelná. Tak jako jinde pokládáme za důležitější relace uvnitř materiálu. V nich pozorujeme poměrnou shodu v údajích mezi slovními základy a koncovkou (neplatí absolutně, ale např. *dló(hí)* S 1972 — 17,8 %, *špinavó* S 1972 — 17,6 %), shoda v údajích od skupina P). Zřetelně je vidět mezi oběma etapami výzkumu ústup tradičních forem z jazykového povědomí uživatelů. Ten je výrazný nejen v jádru města, kde jsou vzhledem k počtu respondentů údaje nejpřesvědčivější, ale i v předměstích. Údaje tak svědčí i o nivelizaci jazykového povědomí dotazovaných.

V souhrnu byly údaje z dotazníků následující:

#### 1. ve slovním základu

DLOUHÝ	tradiční znění <i>dló(hí)</i>		prestižní znění <i>dlou(hí)</i>		celkem
S 1967	69	26,5 %	194	73,8 %	263
1972	62	17,8 %	300	82,2 %	362
P 1967	32	74,4 %	11	25,6 %	43
1972	47	43,5 %	61	56,5 %	108

#### 2. v deklinační koncovce (adjektiv)

HLOUPÝ (I sg. fem.)	tradiční znění <i>(hlou)pó</i>		prestižní znění <i>(hlou)pou</i>		celkem
S 1967	106	36,9 %	181	63,1 %	287
P 1967	45	76,3 %	14	23,7 %	59
ŠPINAVÝ (I sg. fem.)	špinavó		špinavou		celkem
S 1972	65	17,6 %	300	82,4 %	365
P 1972	51	48,1 %	55	51,9 %	106

V první etapě výzkumu byl zařazen do ankety tvar I sg. fem. adj. *hloupí*, v němž se stýkají sledované pozice tradičního *ó* v jediném, a to poněkud expresivním výrazu (*hloupou*). Naskytá se tu možnost kombinování spisovného a tradičního znění

ní v jednotlivých slabikách. Výsledek ankety ukázal takřka ve všech případech shodu ve volbě monoftonu nebo diftonu v slovním základě a v koncovce, tj. děti volily jen tvar existující v některém jazykovém útvaru, nikoli podoby kompromisní. Pozice hlásky ve slově se na její náhradě novým prvkem nepodílela.

## B. *ó* odpovídá SJ *í*

V případech, kde *ó* odpovídá SJ *í*, dochází k diftongizaci fonému v tradiční (morfologizované) pozici. Výsledkem pak není prestižní tvar, ale jiná — hláskově pozměněná, „spisovnější“ obměna znění tradičního. Vztah mezi podílem monoftongu a diftongu v anketním materiálu může pak být vzhledem k odlišnému poměru k prostředkům prestižních jazykových útvarů jiný než ve výše sledovaných případech. Tento předpoklad se však nepotvrdil: Podoby s monoftongem i diftongem byly u jednotlivých sledovaných výrazů využity nerovnoměrně; tam, kde je tradiční koncovka celkově řidší (subst. *zlost*), byly obě varianty přibližně stejně časté, jinde byl poměr obou typů záznamů blízký údajům sledujících *ó* na místě SJ *ou* (viz výše). Zajímavé je, že u sloves III. třídy se v relaci mezi zněním *bijó* — *bijou* neodráží ani v nejmenším fakt, že tvar *bijou* patří i do prestižní OČ a pronikl i do HČ.

Celkově přinesl anketní výzkum tyto údaje:

### 1. koncovky měkkých deklinačních typů

	tradiční znění		prestižní znění		celkem		
	s monoft.	s dift.					
ZLOST (I sg.)	<i>zlostó</i>	<i>zlostou</i>	<i>zlostí</i>				
S 1967	50	16,8 %	33	11,1 %	215	72,1 %	298
1972	55	14,8 %	55	14,8 %	261	70,4 %	371
P 1967	37	59,7 %	5	8,1 %	20	32,2 %	62
1972	50	47,6 %	8	7,6 %	47	44,8 %	105

	<i>prácó</i>	<i>prácou</i>	<i>praci/práci</i> (OČ)				
S 1967	50	17,2 %	123	42,3 %	118	40,5 %	291
P 1967	37	66,1 %	13	23,2 %	6	10,7 %	56

	<i>rukavicó</i>	<i>rukavicou</i>	<i>rukavici</i>				
S 1972	39	10,9 %	206	57,7 %	112	31,4 %	357
P 1972	42	37,9 %	38	34,2 %	31	27,9 %	111

### 2. ve slovesných koncovkách

	tradiční znění		prestižní znění		celkem		
	<i>bijó</i>	OČ <i>bijou</i>	SJ <i>bijí</i>				
BÍT (3. os. pl.)							
S 1972	76	20,9 %	201	55,4 %	86	23,7 %	363
P 1972	57	55,9 %	28	27,4 %	17	16,7 %	102

### C. *ó* v tradiční koncovce sloves, jež nemá přímou paralelu v prestižních jazykových útvech

Tradiční dialektická koncovka 3. os. pl. ind. prés. sloves IV. třídy také existuje v povědomí brněnských dětí ve dvou variantách, *-ijó* a *-ijou*. Situace ve využití *ó* — *ou* je tu obdobná jako výše u typu *zlostó* — *zlostou*: v jádru města je koncovka celkově na ústupu a je častěji realizována s monoftongem, v předměstí je dosud živou složkou úzu a hláskově se obměňuje jen málo. Při výzkumu byly získány tyto údaje:

UMĚT (3. pl.)	<i>umijó</i>	tradiční tvar		ostatní podoby		celkem	
		<i>umijó</i>	<i>umijou</i>	<i>umňej, umí, umňeji</i>			
S 1967	57	19,2 %	31	10,4 %	209	70,4 %	297
1972	48	13,3 %	39	10,9 %	245	75,8 %	360
P 1967	36	60,0 %	5	8,3 %	19	31,6 %	60
1972	53	46,9 %	13	11,5 %	46	41,6 %	113

Porovnáme-li vývoj obou středových vokálů dlouhých, shledáváme, že ve spontánních projevech je *ó* daleko životnější než tradiční *é*. Také přechodové realizace diftongoidního typu (*óu*) jsou u zadního vokálu v MV běžné, zatímco diftongická výslovnost *ej* se již v této vrstvě celkem stabilizovala. Anketní materiál tento poznatek potvrzuje jen z části: zejména ve druhé etapě bylo *ó* ve slovním základě zřetelně častěji zachováno než tradiční *é* (např. *ó* ve výrazu *dlóhi* 17,8 %, *é* ve výrazu *déchat* 10,8 %), v absolutním konci slova je naopak zastoupení obou diftongizovaných podob vokálů přibližně stejné. Lze soudit, že tento rozdíl ve srovnání se spontánními projevy vyplývá především z postoje uživatelů k přechodovému typu realizace *ó* jako *óu*, kterou hodnotí jako diftong.

V jednom z anketou sledovaných případů se objevují oba středové vokály v jediném výrazu, a to v N sg. adj. dlouhý. Ve druhé etapě výzkumu jsme tu zachytili v jádru města různé kombinace monoftongů a diftongů v tomto poměru: nejběžnější byla OČ podoba *dlouhej* (183 dokladů) a spisovná (108 dokladů). Méně je zastoupen tvar tradiční *dlóhé* — 47 dokladů, kombinovaná podoba *dlóhej* a *dlouhé* jsou spíše náhodné (po 13 dokladech). Jen z jediné školy máme 5 dokladů na podobu *dlóhi*, jež je velmi neobvyklá. Vzhledem k tomu, že nejde o stejnou pozici sledovaných hlásek, nelze z těchto údajů vyvozovat konečné závěry. Svědčí však o tom, že volba tvarů u jednotlivce není náhodná a že se v ní projevuje příklon respondenta k některému z konkurujících jazykových útvarů.

Přízpůsobení prestižním jazykovým útvarům se v proměnách obou hlásek projevuje dosti výrazně. U hlásky *ó* jde společně působení obou prestižních jazykových útvarů, OČ i SJ: pokud jde o přímou analogii tvarů (slovní základy, tvrdá flexe adjektiv, slovesa 1. nebo 3. třídy), ustupuje *ó* pravidelně, v tradičních koncovkách, jež nemají v SJ přímou paralelu (měkká flexe, slovesa IV. třídy), je podíl obou realizací vyrovnanější. Na vývoj *é* působí prestižní jazykové útvary jinak, neboť ve většině případů



má každý z nich jiný konkurující foném (OČ *-ej*, SJ *-í*); diftong se za této situace prosazuje stále více jen v adjektivní flexi, jinde je jeho podíl menší a mezi jednotlivými etapami výzkumu se měnil jen málo. Tyto relace pozorujeme jak u materiálu z jádra města, tak i z předměstí (i když tam je celkový podíl OČ *ej* dosud dosti malý).

Celkově můžeme říci, že v MV se typické středomoravské *ó* a *é* dostávají na okraj soustavy fonémů a jsou postupně nahrazovány; vývoj však spíše k využití fonémů OČ než spisovných, tj. prosazuje se *ej*, *ou*, zatímco v SJ bychom (kromě případů superlativu, některých slovesných tvarů a několika slovních základů) očekávali *í*, *ou*. Tato změna se děje na dialektickém podkladě středomoravském, tj. mění se *ó* i tam, kde přímou paralelu *ou* v prestižních jazykových útvarech nemá.

### Diftongy

Dvojhlásky nepatří do soustavy fonémů TTD brněnského okolí; byly cizí i v SV BMJ, jež na TTD navazuje. V TTD, a to i v brněnských předměstích, nejen že neexistoval SJ diftong *ou* nebo OČ *ej*, ale dokonce i v novém přejatém slově *auto* jsou doloženy realizace *óto*, tj. diftong byl i zde nahrazen monoftongem.

Tento stav patří již minulosti. V cizích slovech se dnes diftongy realizují běžně (*neutrální*, *pneumolizín*, *sauna*, *automatická pračka*), v domácích slovech jsou však u starších lidí spíše výjimkou. V MV se sice ve shodě s OČ (ev. SJ) *ou* a *ej* objevují, ale nejsou pravidelné. Pro mladší Brňany není diftong cizím fonémem, ale jeho realizaci nezvládají vždy přesně a je pro ně v běžných promluvách často jen dubletou tradičního monoftongu.

### Fonetická realizace kvantity

Jak jsme již uvedli, má BMJ v SV pět vokalických fonémů dlouhých a pět krátkých. Poměr mezi dlouhou a krátkou je při realizaci stejný jako v SJ.

V emfázi mohou být všechny hlásky prodlouženy. V důsledku střetávání tendence prodlužovat vokály v určitých pozicích (viz dále) se stavem spisovným nebo naopak je ve srovnání se SJ krátit mohou být všechny vokály realizovány i jako polodlouhé.

Kvantita hlásek *á*, *ó*, *é* se v mladších vrstvách BMJ nemění. Ojedinelé zkrácené realizace jsou mluvenostní (*zavolám ti*, *v domkách*, *maminkam*). Velmi často se s krátkou kvantitou vyslovuje foném *é* v adjektivních (spisovných) koncovkách *-ého*, *ému*...; tyto koncovky nejsou pro BMJ typické, objevují se jen při úsilí o kultivovanější mluvní projev (viz dále).

Nepravidelnou realizaci kvantity pozorujeme u vysokých vokálů: *ú* a *í* ztrácejí kvantitu, bývají realizovány občas polodlouze, ale častěji krátce. Ani v MV však fonémy *í* a *ú* nezanikly.

Kvantitativní poměry u hlásek *í* a *ú* jsou ve všech vrstvách BMJ značně rozkolísané a ani podrobné vysledování všech pozic, kde mohou být oba vokály využity, nedává dostačující oporu pro určení zásad, jimiž se realizace kvantity řídí.

## Ú

Dlouhá kvantita této samohlásky je na výrazném ústupu. Ve slovních základech se krátí často, ne však pravidelně (např. *pruvot, muj, úředník, vus, stul* — ale i *úředník, úkol, na půdu, různé*), v deklinačních koncovkách G a D pl. mask. a neu. jsou tvary s dlouhou kvantitou spíše výjimkou. V souvislém mluvním projevu jsme ve slovních základech zachytili  $\frac{1}{3}$  dokladů dlouhých, ostatní byly realizovány krátce, v morfologických koncovkách byla s dlouhou kvantitou jen  $\frac{1}{7}$  dokladů. Dlouhá realizace je tedy u *ú* v menšině, realizace s kvantitou však nelze chápat jako cizí, nebrněnské.

## I

Tak jako *ú* se *í* uvnitř slova realizuje asi v  $\frac{1}{3}$  případů dlouze, jinde je zkráceno. Podobná situace je i na absolutním konci slova (zejm. deklinační typu *staveňi*, adjektivní tvary, některé tvary feminin). V deklinačních koncovkách mimo absolutní konec slova jsou dlouhé realizace spíše výjimkou (90 % realizací zkrácených). Ani v těchto případech se však podoby s kvantitou necítí jako cizí.

Realizace kvantity fonému *í* je pro mluvčího zřejmě zcela irelevantní, jak ukazují četné případy, kdy se oba způsoby střídají v téže promluvě a i u téhož výrazu. Častější je samozřejmě toto střídání realizací tam, kde je zachování kvantity běžnější: *Tak to bi bili takovi spomínki, jako děcko. No, pak si taki spominám, že ešče aji na, ve mňeste, tadi na Kobližné ulici, tam sem videla studňu, to si taki fspominám, to bilo ňejak u zdi, naproti tomu paláci, jak je teď Baťa, to si taki spominám* (A. Š. 1900). *To počasí se stále mňeňi, hnet prší, neňi to počasí stáli* (A. V. 1884). *Tak nám zavedli autobus, které stavi přímo u toho, zaveze nás ke škole, no, šestáštřicítka tam jezdi* (Z. M. 1957). *Tam mají na půde starí saňe, takovi ti velki a . . .* (M. F. 1959).

Neurovnané poměry v realizaci kvantity *í* a *ú* jsou ve všech vrstvách městské mluvy Brna a nepozorujeme v ní žádné ustalování. Jde přitom jen o změnu v realizaci, nikoli o zánik samostatných fonémů, neboť uživatelé interpretují své realizace takřka vždy ve shodě s fonologickým skladem výrazu. Je to dobře vidět při porovnání záznamů z ankety, kde děti dosti dobře zaznamenávaly skutečnou realizaci tam, kde je krátkost vokálu dána specifickou fonologickou stavbou výrazu (tzv. „moravská

krátkost“ některých slovních základů — viz dále s. XXX), ale nezachytily foneticky podmíněnou krátkou realizaci *í*, *i* když je, jak ukazují spon-tánní promluvy, stejně běžná.

Tak např. v I. etapě výzkumu si takřka 10 % dětí z jádra města uvědomovalo tra-diční podobu infinitivu být — *bit* (*i* když je již dnes vytlačována lexikalizovaným *OČ bejt*), zatímco zcela běžné zkracování u adjektivní flexe vůbec nezaznamenaly.

Pro zachování „pocitu kvantity“ fonémů *í*, *ú* svědčí konečně i stav žákovských chyb; brněnské děti bez ohledu na svou skutečnou výslovnost v kvantitě vokálů *í*, *ú* v písemných projevech v podstatě nechybují.

Důvody tohoto způsobu fonetické realizace *í*, *ú* lze hledat ve stavu TTD brněnského okolí: nejbližší okolí města leží v oblasti, v níž se dlouhá vý-slovnost obou vokálů zachovává, širší zázemí města má však již jen *i*, *u* krátké. Pro nejstarší vrstvu BMJ by měl být stav s realizací kvantity vý-chodiskem, nověji se tu však uplatňuje tendence ke zkracování, jež je mj. živá i v dalších mluvených útvarech češtiny, především v *OČ*, a proniká i do *HČ*.

Ve srovnání se SJ pozorujeme v SV BMJ některé další rozdíly v reali-zaci kvantity vokálů.

a) Velmi často se jako dlouhý realizuje vokál v mask. 1-ového přičestí slo-ves s vokalickým zakončením kmene (*uđelál*, *pospichál*, *dál*, *začál*, *nachis-tál*). Jde o jev běžný v TTD širokého okolí města. Tato dlouhá kvantita je v SV realizována takřka pravidelně (z 155 dokladů bylo 118 realizováno dlouze), v mladších vrstvách jev ustupuje. Zachytíme ji jen občas a ani u jediného mluvčího není nikdy důsledná. U nejmladších mluvčích jsme ji zachytili jen ojediněle, a to spíše u dětí z předměstí. Uživatelé si nejsou tohoto jevu vůbec vědomi.

b) Jako dlouhé bývá v SV realizováno *e* v tautosylabickém spojení *-el*, *-er*, *-en* (*kotél*, *postél*, *kužélka*, *učitelka*, *večér*, *stařénka*). Podobně je realizo-váno i v TTD okolí města. V BMJ je jev omezen jen na jednotlivé výrazy a z úst mladších Brňanů jej neznáme.

c) Na rozdíl od SJ je v BMJ ve shodě s TTD širšího zázemí města krátkost v jednoslabičných infinitivech a v některých typech substantiv. V těchto případech nejde o obměnu fonetické realizace, ale o změnu fonologické stavby slova. Jev sledujeme dále s. 61n.

Morfologické procesy jsou motivem kvantitativních rozdílů mezi SJ a BMJ v N. pl. mask. živ. a číslovek (viz s. 105, 145), v N sg. fem. zájmena *ten*, v plurálu zá-jmenné flexe (viz s. 136) a v N. číslovek *dva*, *oba* při spojení s životným maskuli-nem (viz s. 144).

Ve většině případů se distribuce vokálů BMJ shoduje s jejich využitím v SJ. Existující rozdíly vyplývají ze souvislosti BMJ Brna s jeho jazykovým zázemím a lze je chápat jako dialektické prvky v něm. S generačními proměnami BMJ se mění pod vlivem prestižních jazykových útvarů.

Rozdíly v distribuci jednotlivých fonémů vznikaly jednak jako důsledek historického vývoje v oblasti vokalizmu, jednak jsou dány odlišnou morfolo- gickou charakteristikou některých výrazů nebo skupin výrazů v SJ a BMJ a probíhajícími unifikačními procesy v deklinaci a konjugaci. Existují i rozdíly omezené na jednotlivé výrazy (obvykle přejaté — typ *pome- ranč—pomoranč*). Takové rozdíly nemají systémový charakter, a proto jim dále nevěnujeme pozornost.

Některé z prvků patřících do nářeční normy se v BMJ objevují již jen ve sto- pách u nejstarší generace a za složku živé BMJ je pokládat nemůžeme.

Zcela okrajově se v SV objevují náznaky středomoravského posunu krátkých vokálů. Změna *i > e* a *u > o* v koncovkách (typ *řibe, ženo*) patří do normy TTD okolí města i jeho zemědělských předměstí. V SV jsme ji zachytili jen ojedinele u velmi staré nedoslýchající informátorky z Brna-Králova Pole, jinak po ní nebylo již ani stopy. V zemědělských předměstích Brna však dosud doznívá a není zcela cizí ani mládeži, jak ukazují 3 doklady na *u > o* a 1 doklad na *i > e* ze vzrušenějšího dia- logu líšeňských dětí.

Z rozdílů v oblasti vokalizmu, jimž věnujeme tuto kapitulu, se stala součástí BMJ ta tradiční využití vokalických fonémů, jež jsou rozšířena na širším zázemí města, a to jednak využití hlásky *í* na místě spisovného *é* (tzv. úženi), jednak hláskové jevy celomoravské (odlišné od středočeských a spisovných). Zvláštní postavení mají mezi nimi rozdíly vyplývající z vý- voje hlásek, ale omezené jen na koncovky ohebných typů slov, kde se staly součástí morfů, tj. rozdíly morfologizované. V nich se na uchování tradičních podob může podílet i analogie s jinými flektivními typy.

Normu BMJ charakterizují i středomoravské změny v dlouhém voka- lismu, díky nimž mají fonémy *é* a *ó* jiné postavení i jinou frekvenci než ve spisovném jazyce. Vzhledem k tomu, že u těchto tradičních fonémů dochází především k vývoji ve fonetické realizaci, jež se až postupně mění ve změny fonologického hodnocení fonémů a jejich přechod v nové fonolo- gické kvality, pojednáváme o nich výše (viz s. 46n.).

### Využití fonému *í*

Foném *í* se v SV mnohdy využívá odlišně než v SJ. Souvisí to s jeho vývojem: zatímco v SJ vzniklo *í* mj. i na místě vokálu *ú* (eventuálně i *á*) v některých pozicích, v SV ve shodě se všemi středomoravskými nářečními

nejenže zůstalo staré *ú* (a *á*) zachováno a prošlo dalším vývojem (viz s. 51n.), ale staré *í* ještě v mnoha pozicích podlehl změně a dnes je na jeho místě *é* (viz s. 47n.). V některých výrazech se také zkrátilo (viz s. 61n.).

Pouze v jedné pozici je v SV *í* na místě jiné spisovné hlásky: je to na místě spisovného *é* ve většině slovních základů a v koncovkách deklinace mask. a neu. tvrdých adjektiv (*mličná políčka, do Videňského Novího Města, vo pjekním klukovi*). Morfologické procesy vedly k proniknutí těchto koncovek i do dalších tvarů a i k jiným typům ohebných slov (I sg. tvrdých adjektiv, tvary přivlastňovacích adjektiv, flexe zájmen — viz dále).

Koncové *í* odpovídá spisovnému *é* také v N pl. tvrdých adjektiv mask. neživ. a feminin (*noví stoli, takoví vjeci*). Zrušení rodového rozdílu v plurálu adjektiv (viz s. 126) vedlo k proniknutí této koncovky i do neutra (*samí pola*).

Popsaný stav má svůj původ ve staré hláskové změně *é* > *í*, která zasáhla mluvu Čech a většiny Moravy, ale do SJ nepronikla. *í* je v této pozici součástí normy prestižní OC a proniká i do HC.

V mluvě mladších generací jsou tradiční způsoby využití fonému *í* dobře zachovány. Ve spontánních promluvách je starý stav zachován všude tam, kde jde o skutečně přirozený mluvní projev. Jinde, kde mluvčí pocituje neobvyklost nebo jistou oficiálnost svého mluveného projevu, volí spisovné obsazení fonémů, tj. nahrazuje tradiční *í* spisovným *é*, a to mnohdy ve zkrácené realizaci *e* (v *Lidušce děláme takoví ti různé male zvířátka; povím vám příběh o brněnském kole*). V dialogu se pak může stát, že jeden mluvčí situaci chápe jako běžnou a užívá tradičního prostředku, zatímco pro druhého, věkově i sociálně mu blízkého, je mluvní situace méně běžná a občas zvolí znění spisovnější. Že se pak využití *í* nebo *é/e* může měnit i během jediné promluvy, je pochopitelné.

Tento vztah k využití fonému *í* na místě spisovného *é* není zvláštností mladé generace. Ve větším počtu případů jsme měli možnost si ověřit, že příslušníci PV a SV bez vyššího vzdělání pokládají tento prvek za tak nutnou a charakteristickou složku spisovného projevu, že jej vkládají všude tam, kde usilují o kultivovanější mluvu. Tyto projevy však již svým zaměřením nemají charakter BMJ. Ze tam mohou vznikat i zajímavé „slepence“, v nichž je pouze *é* spisovným prvkem, je nabíledni (např. *jak má rači takoví to drobné uhli; ti staré lidi tam bili dlóho*). Podobný způsob popisovňování není velmi pravděpodobně žádnou zvláštností BMJ.

Ve spontánních promluvách jsme u většiny mluvčích zaznamenali ve zmíněných případech pouze *í*; u čtyř, celkově mluvně málo pohotových a trpících zřejmými rozpaky z nezvyklé mluvní situace, se oba prostředky střídaly; ani u jednoho mluvčího nebylo zaznamenáno veskrze spisovné znění sledovaného fonému.

Foném *í* na místě SJ *é* je prvek velmi výrazný a snadno graficky za-

znamenatelný. V anketním výzkumu, v němž byl sledován jak v slovním základě, tak v koncovce, je mezi oběma etapami výzkumu vidět posun směrem k volbě spisovného znění záznamu: tento posun je patrný jen z ankety, ve spontánních promluvách jsme jej nepozorovali. Je jen málo pravděpodobné, že by souvisel s volbou výrazů. Zajímavá je na výsledku blízkost údajů od dětí z jádra města a z předměstí: v tomto hláskovém prvku se zřejmě diferenciací mezi povědomím dětí z jádra města a z předměstí neprojevuje. Lze z toho soudit, že *i* na místě SJ fonému *é* je pevnou součástí normy BMJ a že podíl jeho využití nelze spokojovat s menší nebo větší tradičností mluvy starších obyvatel města a předměstí.

Celkově přinesl anketní výzkum pro SV *i* na místě SJ *é* tyto výsledky:

### 1. ve slovním základě

MLÉKO	tradiční znění <i>mlíko/mlíko</i>		znění SJ <i>mléko</i>		celkem
S 1972	267	79,4 %	70	20,6 %	337
P 1972	88	80,8 %	21	19,2 %	109

### 2. v absolutním konci slova (N pl. mask. neživ. adjektiv)

DLOUHÉ	tradiční znění <i>(dlou)hí</i>		znění SJ <i>(dlou)hé</i>		celkem
S 1967	225	85,2 %	39	14,8 %	264
P 1967	37	85,2 %	4	14,8 %	41

### 3. v koncovce nepřímého pádu tvrdých adjektiv

MALÝ (L sg. mask)	tradiční znění <i>malím</i>		znění SJ <i>malém</i>		celkem
S 1967	213	87,3 %	31	12,7 %	244
P 1967	44	84,8 %	8	15,4 %	52

  

BÍLÝ (G sg. mask.)	tradiční znění <i>bílího</i>		znění SJ <i>bílého</i>		celkem
S 1972	236	70,0 %	97	29,1 %	333
P 1972	75	75,0 %	25	25,0 %	100

## Tradiční typy kvantity fonémů

Ve shodě s nářečími celého moravského území je v SV krátký vokál proti SJ dlouhému v některých jednoslabičných infinitivech (*cpat, brát, psat, krast/ct, dat, zut*) a jejich odvozeninách (*ukrast/ct, vizut, sňest*). Podobně je ve shodě s poměry na většině Moravy krátkost proti spisovné délce v některých jednoslabičných maskulinech (*mak, hrach*) a dvouslabičných femininech a neutrech (*žaba, skala, blato, hrabje*).

Tradiční typy kvantity se v uvedených případech zachovávají i v mlad-

ších vrstvách BMJ. Krátkost v některých výrazech je tak běžná, že se tato znění objeví i na polooficiálních tiskovinách a nápisech (např. „Dnes mak“ na obchodě, „Kdo bude mět připomínky, ať . . .“ ve vyhlášece). V projevech mladších Brňanů jsou tradiční typy kvantity poměrně dobře doloženy (v jádru města u infinitivů z 52 dokladů celkem 37 v tradiční podobě, u substantiv, jež však byla v textech zastoupena jen málo, 3 tradiční doklady proti 1 spisovnému; v předměstích byla tradiční znění takřka důsledná). Někdy proniknou tradiční podoby i do školních písemných prací. Patří tedy zřejmě do jazykového povědomí uživatelů, a jak ukázaly výsledky ankety, děti si jejich existenci dobře uvědomují a aktivně se k nim hlásí.

Kvantitu sledoval dotazník u substantiva *bláto* (tradičně *blato*) a u infinitivu *chtít* (tradičně *chcet*, *chfet*). Výsledky se v těchto případech lišily.

U substantiva naznačuje značná vyrovnanost údajů z obou etap výzkumu pevné postavení, jež tradiční podoba v jazykovém povědomí dětí má. V předměstí ji lze pokládat za výhradní, v jádru města je přinejmenším běžná:

BLÁTO (I sg.)	tradiční znění <i>blatem</i>		prestížní znění <i>blátem</i>		celkem
S 1967	197	72,7 %	74	27,3 %	271
1972	294	79,1 %	78	20,9 %	372
P 1967	56	93,3 %	4	6,7 %	60
1972	101	90,2 %	11	9,8 %	112

Infinitiv slovesa *chtít* vykazuje v BMJ větší pestrost tvarů: vedle spisovné podoby, jež proniká ke všem uživatelům, se udržují i znění tradiční. Jejich společným rysem je krátkost kmenové samohlásky, konsonantické složení se však liší: tvar *chcet* navazuje přímo na nářeční podobu *scet*, již z BMJ neznáme, podoba *chfet* má naopak blíže ke spisovnému jazyku. Relativně nejtradičnější tvar se ukazuje jako velmi běžný u respondentů z předměstí. Malý podíl znění *chfet* naznačuje v podstatě dvoupólovou stupnici tvarů u těchto dětí — konkuruje u nich jeden tvar tradiční (*chcet*) a spisovný.

Tradičnost znění *chcet/chfet* není však zcela nesporná; i když v literatuře jsou infinitivy typu *nest*, *pect* (k nimž v SV *chfet* tvarově patří) uváděny pro naši oblast jako krátké<sup>16</sup>, v úzu existují i znění s kvantitou

<sup>16</sup> J. Bělič v *Nástinu* . . ., op. cit., s. 135 i v příslušné mapce označuje hranici výskytu krátkých podob typu *nest* daleko na východ od Brna (východně je *něst*, *níst*), F. Svěrák, *Brněnská mluva*, 1971, s. 59, však uvádí pro Brněnsko obě znění, i když bez specifikace. Jeho pozorování je zřejmě přesnější. Odpovídá i starším záznamům Bartošovým, *Dialektologie moravská II*, 1895, s. 160, 180, 200, z jehož poznámek lze soudit, že jev nebyl pravidelný, ale souvisel s jednotlivými výrazy a že mnohé výrazy kolísaly. To by v podstatě odpovídalo i dnešními stavu a jeho odrazu v povědomí dětí.

dlouhou a jejich hlásková podoba naznačuje, že jde o stav starý (*níst, píct* apod. — se změnou původního *é* v *î*). Ani znění *chřít* nemusí být tedy tradičnímu jazykovému základu BMJ cizí. Tomu nasvědčuje i stav jazykového povědomí dětí, jež ukázal nápadně odlišné výsledky od toho, co jsme výše viděli u substantiva:

CHTÍT (inf.)	znění s krátkou kvantitou		dlouhá kvantita		celkem		
	<i>chcet</i>		<i>chřet</i>	<i>chřít</i>			
S 1967	25	9,3 %	122	45,4 %	121	45,2 %	268
1972	91	24,5 %	58	15,5 %	223	60,0 %	372
P 1967	30	50,8 %	5	8,5 %	24	40,7 %	59
1972	52	50,0 %	12	11,5 %	40	38,5 %	104

Tomu, že uvedené výsledky nejsou náhodné, nasvědčuje i výsledek u dalšího sledovaného výrazu — infinitivu, jehož spisovné znění je *kvést*. V r. 1972 tu bylo v jádru města zaznamenáno 15,6 % znění typu *kvíct*, ale jen 6,7 % typu *kvect*, v předměstí pak 19,5 % *kvíct*, ale 29,3 % *kvect*. Zajímavá je i nerovnoměrnost údajů z obou etap výzkumu, jež se projevuje v jádru města různým podílem nespisovných tvarů: nápadný vzrůst podílu nejtradičnější podoby *chcet* v 2. etapě výzkumu nesouvisí s podmínkami ani zadávanými otázkami, jež byly v obou etapách shodné.

## MORFOLOGIZOVANÉ HLÁSKOSLOVNÉ JEVY

Jedním z rozdílů mezi nespisovnými jazykovými útvary Moravy a Čech (z nichž vyrůstá SJ) je tzv. neprovedení přehlásek.

V mluvě vlastních Čech se přehlasovaly hlásky *a, á* (ve 13. století), *u, ú* (ve 14. století), tj. měnily se v některých případech v samohlásky přední (*a* se měnilo v *e, á* v *ie*, které se dále změnilo v *i; u* se změnilo v *i, ú* v *î*). V mluvě vlastních Čech a tedy i ve spisovném jazyce se tato změna provedla v podstatě všude tam, kde pro ni byly podmínky, tedy jak ve slovních základech, tak i v koncovkách. (Ve slovesných koncovkách byly později výsledky přehlásky v OC zrušeny rozsáhlými změnami analogickými.) V nářečích Moravy je situace odlišná, neboť tradiční hlásky se zde často nepřehlasovaly a zůstaly zachovány nebo se vyvíjely spolu s týmž vokálem v jiných pozicích. V koncovkách, kde se na zachování staršího stavu nepochybně podílela i analogie s tvary slov, u nichž pro hláskovou změnu nebyly podmínky, se původní fonémy udržely takřka veskrze. Ve slovních základech proběhl mnohdy vývoj obdobný jako v SJ; nepřehlasované realizace v jednotlivých slovech nebo skupinách slov jsou běžnější v nářečích východní Moravy.<sup>17</sup>

<sup>17</sup> Viz A. Lamprecht — D. Šlosar — J. Bauer, op. cit., s. 51—60.



Ve středomoravských nářečích okolí Brna se staré vokály *a*, *á*, *u*, *ú* (hláskově změněné na *o*, *ó*) v koncovkách všech typů deklinace i konjugace zachovaly. Ve slovních základech jsou doložena ve většině případů znění shodná se SJ, pouze u menšího počtu výrazů je jako dubleta i podoba se zachovaným původním *u* (často změněným v *o*), např. *břich*—*břuch*//*břoch*, *košila*—*košula*//*košola*. Jen u slov expresivních a onomatopoických jsou běžné podoby nepřehlasované (*čuchat*, *čóhat*, *kňučet*); to odpovídá i situaci v Čechách.

Uvedené skutečnosti svědčí o tom, že v případě uchování starých nepřehlasovaných podob koncovek jde o jev morfologizovaný, tj. omezený jen na některé morfologické koncovky. Důsledkem těchto morfologizovaných hláskoslovných jevů je to, že v tradiční mluvě jsou si tvary jednotlivých konjugačních a deklinačních typů bližší než v mluvě vlastních Čech a jazyce spisovném (viz dále s. 94).

BMJ Brna navazuje ve své nejstarší dochované fázi na tradiční mluvu okolí i v případě uvedených morfologizovaných hláskových jevů. Tradiční podoby koncovek se v ní však v mladších vrstvách dostávají do kontaktu s koncovkami prestižních jazykových útvarů (vesměs vycházejícími z přehlasovaných tvarů patřících do normy mluvy vlastních Čech), podléhají jejich vlivu a jsou jimi nahrazovány. Proces ústupu tradičních podob se u jednotlivých hlásek jeví takto:

## A

Ve využití hlásky *a* se SV neliší od stavu v TTD okolí Brna. *A* je tedy na místě spisovného *e* v koncovkách měkkých deklinačních typů sklonění substantivního i zájmenného, tj. v G a A sg. mask. živ. typu *kovář* (od *Aleša*, *hledám Fanóša*), v G sg. mask. neživ. typu *stroj* a neuter typu *pole* (*hnoja*, *biča*, *polá*), v N sg. fem. typu *růža* a *kuchič* (*slepica*, *skrošňa*, *polica*), v N pl. neuter typu *pole* (*sami pola*) a v N sg. fem. měkkého deklinačního typu zájmen (*moja tetička*, *naša Liba*). Je i v adverbializovaných přechodnicích typu *kleča*, *stoja*.

Ve slovních základech máme doloženo *a* na místě SJ *e* jen u výrazu *řetaz*; v této podobě žije slovo u všech třech sledovaných generací, užívá se však i podoba spisovná.

Tento nejstarší stav pokračuje bez větších změn i v mladších vrstvách BMJ. V PV můžeme pozorovat snahu pospisovňovat mluvu důslednějším užíváním spisovné podoby koncovek jen u jednotlivců, v přirozeném projevu jsou však tyto případy řídké a nelze je pokládat za typické.

V jazykových projevech nejmladší generace se tradiční využití hlásky *a* postupně mění: pod vlivem prestižních jazykových útvarů ustupuje spisovnému *-e*. Rozsah ústupu tradiční podoby je přitom individuální, u některých mluvčích se tradiční znění objeví už jen při expresi, u jiného mluvčího může být ještě celkem pravidelné.

Samy koncovky, v nichž můžeme jev sledovat, nejsou příliš časté, a proto je počet dokladů ze spontánních promluv menší. V jádru města bylo zaznamenáno v G sg. mask. 17 dokladů tradičních proti 8 dokladům na znění spisovné, v N fem. 8 dokladů tradičních proti 2 spisovným. V předměstích byl podíl tradičního znění jen o málo vyšší (mask. 7:2, fem. 11:4). Někteří mluvčí přitom při volbě koncovky kolísají (*on de na maliřa a nařače*) a toto kolísání nepřipadá ostatním nijak nepřírozené. Zřejmě jsou již dnes součástí normy obě podoby a využití se může řídit i faktory stylistickými (intimnost—veřejnost). Obě možnosti jsou i součástí jazykového povědomí uživatelů.

V dotazníkovém výzkumu bylo v obou etapách výzkumu sledováno několik substantiv mask. a fem. Byly voleny jen výrazy zcela běžné.

U výsledků z dotazníkového výzkumu je zajímavý celkem stabilizovaný podíl znění spisovných i nespisovných ve všech etapách výzkumu a u všech sledovaných výrazů. Relativně nejnižší podíl tradičního znění u slova *stolař* může souviset s tím, že tento výraz, i když patří mezi typické „moravské“ lexémy, není pro komunikační situace dětí zvláště běžný, a proto není jeho tradiční sklonění v jazykovém povědomí dětí tak ustáleno.

Ve výsledcích pozorujeme tak jako jinde vyšší podíl tradičních tvarů u dětí v okrajových částech města, rozdíl mezi oběma skupinami dětí však nebyl tak vysoký jako u jevů pouze hláskoslovných. Mezi oběma etapami výzkumu pozorujeme dokonce vzestup podílu tradičního znění u dětí z jádra města, u dětí z předměstí naopak došlo u subst. *hrnec* u tradiční podoby *hrnca* k poklesu. Výsledky ankety vcelku potvrzují nejen vysoký podíl tradičního znění v jazykovém povědomí mladých Brňanů, ale i ukazují, že jde o jev velmi stabilní, v němž prostředky prestižních jazykových útvarů pronikají pomaleji než u jiných jevů z oblasti vokalizmu.

Souhrnný výsledek dotazníkového výzkumu byl následující:

	tradiční znění		prestižní znění		celkem
<b>STOLAŘ (G sg.)</b>	<i>stolařa</i>		<i>stolaře</i>		
S 1967	154	52,0 %	142	48,0 %	296
P 1967	48	80,0 %	12	20,0 %	60
<b>HRNEC (G. sg.)</b>	<i>hrnca</i>		<i>hrnce</i>		
S 1967	170	59,6 %	115	40,4 %	285
1972	222	65,9 %	115	34,1 %	337
P 1967	48	88,9 %	6	11,1 %	54
1972	73	73,0 %	27	27,0 %	100
<b>KŮŇ (A sg.)</b>	<i>koňa</i>		<i>koňe</i>		
S 1972	211	63,1 %	122	36,9 %	333
P 1972	84	83,2 %	17	16,8 %	101

RUKAVICE (N sg.)	<i>rukavica</i>		<i>rukavice</i>		
S 1972	228	62,4 0/0	137	37,6 0/0	365
P 1972	92	86,0 0/0	15	14,0 0/0	107

## A

Samohláska *á* byla v části TTD okolí města využívána v koncovkách D a L pl. měkké deklinace feminin (*ulicám, ulicách, f košilách*); v této pozici je její užití zachováním staršího stavu jazyka, spisovné koncovky *-ím, -ich* jsou novější (po přehlásce). V BMJ však není ani v SV koncovka *-ám, -ách* v uvedených tvarech pravidelná (je doloženo i se SJ shodné *-ím, -ich*) a naopak v novějších vrstvách BMJ se *-ám, -ách* šíří i k dalším deklinačním typům. Využití fonému *á* v těchto koncovkách se tak dostává z oblasti morfologizovaných jevů hláskoslovných do okruhu jevů morfologických. Pojednáváme o něm dále v oddíle věnovaném tvarové soustavě BMJ<sup>18</sup>.

## U

Také ve využití samohlásky *u* na místě SJ *i* v koncovkách měkkých deklinačních typů se SV neliší od situace v TTD brněnského okolí (v TTD obvykle však toto *u* podleho další změně, realizuje se jako *o* — *má čepico, ke krajo*). *U* na místě SJ *i* se tak objeví v D mask. a neu. typu *stroj a pole* (*ke stroju, polu* — a i u typu *kovář* jako dubleta k častějšímu *-ovi* — *mináři/minářovi*), ve V sg. mask. typu *kovář (zloděju)* a v A sg. typu *růža (košilu, studňu)* a zájmen typu *náš a můj (našu, tvoju)*.

*U* na místě SJ *i* je v SV také v koncovec 3. os. sg. ind. prés. sloves III. třídy (*pokriju, nabiju, nakupuju*). Ve využití fonému *u* se zde SV shoduje nejen s TTD brněnského okolí (kde se ovšem *u* změnilo v *o* — *pokrijo, kupujo*), ale i s prestižní OČ a s hovorovým jazykem spisovným. Koncové *u* má v těchto případech jiné postavení, není rysem tradiční lokálně příznakové mluvy, ale více méně běžným prvkem mluvené češtiny. Stejně postavení má i koncovka *-u* v tomtéž tvaru u sloves I. třídy typu *mazat (namažu, učešu, pořežu)*.

V několika málo případech je v SV jako dubleta zachována historicky původní podoba s *-u-* i ve slovním základě — *břuch, košula, kožuch*. Tyto podoby dosud dožívají v jazykovém povědomí mladé generace mluvčích, získávají však expresivní příděch.

V mladších vrstvách BMJ se tradiční využití sledovaného vokálu vcelku zachovává, podobně jako u fonému *-a* pozorujeme odklon od staršího stavu především v promluvách oficiálněji pojatých.

<sup>18</sup> V jádru slova je stav změny *á > í* stejný jako v SJ. Svěrákem (op. cit.) v předměstí zaznamenaná podoba *tříst, zapříhnót* nebyla při našem výzkumu zaznamenána.

V MV je užívání starých podob sledovaných koncovek dosud živé. Ve spontánních promluvách (tvary nejsou příliš frekventovány) bylo v jádru města zachyceno 10 dokladů tradičního zakončení feminin proti 10 dokladům znění SJ, u zájmena *vona* (*ju* — *ji*) bylo tradiční znění takřka výhradní (12:3 *ji*). V předměstí byly zachyceny tradiční tvary častěji (19 trad. : 3, u zájmena *vona* 15:1). Volba tvaru není ani u jednotlivce ustálená, i uvnitř promluvy může mluvčí kolísat (... *jedna paňi ji tam začala strašně nadávat, jak to že má dlouhí vlasi, no, začala tam virvávat každimu, ať se na ni poďívá že má dlouhí vlasi á, každej se na ňu díval, to bilo hrozní...*); někdy lze uvažovat o vlivu významu slovního základu na volbu koncovky (*mňeli bi mit našu inteligenci; zavolali policiji — ale i šel na policiju*).

Pro samy uživatele je -u součástí jazykového povědomí a bez zábran tyto podoby uváděli i v našem dotazníkovém výzkumu. Podíl tradičních tvarů se při něm ukázal v obou etapách velmi stabilní, v některých případech dokonce poněkud vzrostl (A sg. fem.) V předměstí jsme zaznamenali větší pokles tradičního znění u maskulina, jinde byly rozdíly nepatrné. Výsledky ankety velmi přesvědčivě ukázaly, že i v tomto případě se morfologizovaný hláskoslovný jev udržuje jako pevná součást dnešního BMJ. Zajímavý je rozdíl mezi zachovalejším tradičním zněním feminin a poněkud spisovnějším vyzněním obou etap výzkumu u maskulina *oheň*, jež je v běžných projevech méně frekventováno než obě sledovaná feminina. Ve volbě koncovky se tedy snad odrážel i charakter výrazu samého.

Rozbor dotazníkového materiálu přinesl tyto relace:

	tradiční znění (v)ohňu		prestižní znění (v)ohni		celkem
<b>OHEŇ (D sg.)</b>					
S 1967	172	57,5 %	127	42,5 %	299
1972	195	55,7 %	155	44,3 %	350
P 1967	52	85,2 %	9	14,8 %	61
1972	78	75,7 %	25	24,3 %	103
<b>PRÁCE (A sg.)</b>	<i>prácu</i>		<i>práci</i>		
S 1967	184	63,7 %	105	36,3 %	289
P 1967	47	83,9 %	9	16,1 %	56
<b>RUKAVICE (A sg.)</b>	<i>rukavicu</i>		<i>rukavici</i>		
S 1972	271	74,8 %	91	25,2 %	362
P 1972	84	31,5 %	19	18,5 %	103
<b>ONA (A sg.)</b>	<i>ju</i>		<i>ji</i>		
S 1967	217	75,3 %	71	24,7 %	288
1972	285	79,4 %	74	20,6 %	359
P 1967	49	86,0 %	8	14,0 %	57
1972	93	84,5 %	17	15,5 %	110

V první etapě výzkumu byl dotazníkovou metodou sledován i tvar 3. os. sg. slovesa *památovat* (*pamatuju* — *pamatuji*), v němž je koncovka *-i* omezena jen na vlastní SJ. Byly zaznamenány tyto výsledky:

PAMATOVAT (3. sg.)	tradiční znění		znění SJ		celkem
	<i>pamatuju</i>		<i>pamatuji</i>		
S 1967	248	83,2 %	50	16,8 %	298
P 1967	51	85,0 %	9	15,0 %	60

Podíl podob shodných se SV byl u tohoto výrazu v jádru města o něco vyšší než u výše sledovaných podob, v předměstí byl rozdíl nepatrný. Z toho lze soudit, že tradiční *-u* na místě SJ *-i* podléhá v koncovkách vlivu prestižních jazykových útvarů jen nepatrně: jinak by musela být tradiční podoba slovesného tvaru, jež je zároveň i zněním prestižních jazykových útvarů včetně HC, daleko živější než podoby typicky moravské (rozdíl vzhledem k typicky moravskému A sg. *ju* je přitom jen necelá 4 %, tj. je zanedbatelný).

### Ó(OU) (vzniklé ze staršího ú)

Foném *ó* se v BMJ ve shodě s TTD brněnského okolí využívá nejen v pozicích, kde odpovídá SJ *ou* (viz výše), ale některých případech i tam, kde má SJ ve shodě s většinou nářečí vlastních Čech a s OC *-i* vzniklé ze staršího *ú*. Jde vesměs o případy, kdy se v SJ původní *ú* přehlasovalo v postavení po měkké souhlásce, zatímco ve středomoravských nářečích zůstalo zachováno a změnilo se spolu s jinými dlouhými *ó* uvnitř a na konci slova v diftong a nový monoftong (změna *ú—ou—ó*). Takový vývoj nastal v I sg. měkkých typů feminina substantiv a zájmen (*ulicó, zlostó, řečó, palicó, našó, mojó*).

Na rozdíl od TTD brněnského okolí je v BMJ u deklinačního typu *staveňi* v D a L sg. koncovka *í*, tj. tvar je stejný jako v SJ.

Podmínky pro změnu původního *ú* v *i* nastaly i v koncovce sloves 3. třídy (SJ *bijí, kupují, krijí, malují*). Analogickým vyrovnáním se však u těchto sloves prosadila koncovka *-ou* i v OC (*bijou, kupujou, krijou, malujou*) a proniká i do promluv realizovaných HC.

Také u sloves 1. třídy typu *mazat* došlo ke změně koncového vokálu v 3. os. pl.; později byly tyto přehlasované tvary analogickým vyrovnáním deklinačních koncovek vytlačeny a zachovaly se jen u některých sloves jako součást knižní podoby SJ (např. oni *píší*). Součástí normy neutrálního SJ již obvykle nejsou, a proto u této skupiny sloves nebereme rozdíl mezi BMJ a SJ v úvahu.

Tradiční zakončení v instrumentálu, tj. zakončení nepřehlasované, se v BMJ realizuje ve dvou hláskových obměnách: tradičněji jako monoftong *-ó* (*čepicó, řečó*), nověji jako diftong *-ou* (*čepicou, řečou*). Obě podoby mají přitom vzhledem k přehlasované podobě prestižní stejné postavení prostředku výrazně nespisovného, lokálně příznakového. Na tomto místě, kde se zabýváme morfologizovaným tradičním prvkem, shrneme obě varian-

ty do jediné skupiny. Podíl monoftongické a diftongické realizace v jazykovém povědomí uživatelů i v jejich úzu jsme sledovali výše s. 54.

Rozbor s p o n t á n n í c h p r o m l u v ukazuje u zájmen a u substantiv typu *růža* a *kuchíň* velmi vysoký podíl nepřehlasovaných tvarů. V promluvách SV jsou výhradní, i v PV jsou plnou součástí jazykového úzu většiny uživatelů. Poněkud jiná je situace u substantiv typu *košť*, u nichž se již v SV objevují i koncovky spisovné: souvisí to pravděpodobně s významem většiny slov této skupiny: abstrakta na *-ost*, jež tuto deklinaci pravidelně mají, bývají více vázána na spisovné kontexty a tradiční zakončení u nich i mnozí starší mluvčí chápou jako „venkovské“.

V MV jsou dosud staré tvary velmi živé. Ve spontánních promluvách v jádru města jsme zachytili tradiční podobu v obou hláskových variantách i podobu spisovnou, tradiční však byly daleko častější. V předměstí máme doloženo jen tradiční znění. Samy tvary, v nichž můžeme využití hlásek pozorovat, jsou však poměrně málo frekventovány, a proto jsou i výsledky pozorování spontánních promluv jen orientační.

Mladí Brňané uchovávají dosud tradiční typy nepřehlasovaných koncovek plně v jazykovém povědomí a přes jistou nezyklost, již jejich zápis působí, je dosti často uváděli i v d o t a z n í k o v é m v ý z k u m u. V obou etapách výzkumu byly zaznamenány tyto odpovědi:

	tradiční znění		prestižní znění		celkem
ZLOST (I sg.)	<i>zlostó/zlostou</i>		<i>zlostí</i>		
S 1967	83	27,9 %	215	72,1 %	298
1972	110	29,6 %	261	70,4 %	371
P 1967	42	67,8 %	20	32,2 %	62
1972	58	55,2 %	47	44,8 %	105
PRÁCE (I sg.)	<i>pracó/prácou</i>		<i>prací, práci</i>		
S 1967	173	59,5 %	118	40,5 %	291
P 1967	50	89,3 %	6	10,7 %	56
RUKAVICE (I sg.)	<i>rukavicó/cou</i>		<i>rukavici</i>		
S 1972	245	68,6 %	112	31,4 %	357
P 1972	80	72,1 %	31	27,9 %	111

Výsledky anketního výzkumu ukazují již na první pohled značný nesoulad mezi údaji o tvaru subst. *zlost* a tvary ostatními. V jazykovém povědomí uživatelů je zřejmě u typu *košť* tradiční znění méně časté než u jiných feminin (přítom kontext byl zcela přirozený a navozoval dokonce jistou expresivnost: „má zlost — třese se...“). Poněkud menší podíl tradičních podob je u subst. *zlost* i v materiálu z předměstí.

U substantiv typu *růža* je podíl tradičních tvarů daleko vyšší, u dětí v jádru města se dokonce ve druhé etapě ještě zvýšil, i když výrazy, u nichž jsme tvar sledovali, se běžností celkem neliší. Mezi oběma etapami se snižuje podíl tradičních tvarů u dětí z předměstí, jejichž jazykové

povědomí se zřejmě poněkud nivelizuje. Vcelku lze tradiční podobu koncovky v obou jejích hláskových variantách pokládat za běžnou a živou i v MV.

Ve 2. etapě byl sledován i slovesný tvar 3. os. pl. ind. prés. slovesa 3. třídy *bít*. V tomto tvaru, kde je podoba s *-ou* součástí normy OČ, byl výsledek ankety následující:

BÍT (3. os. pl.)	znění SV + OČ <i>bijó/bijou</i>		znění SJ <i>bijí</i>		celkem
S 1972	277	76,3 %	86	23,7 %	363
P 1972	85	83,3 %	17	16,7 %	102

Tradiční, resp. OČ koncovky jsou u tohoto slovesa doloženy v anketním materiálu poněkud méně než u tvaru 1. sg. výrazu *památovat* (*pamatuju-pamatuji* viz s. 68), v němž dochází k podobnému vztahu prostředků tradičních a prestižních. I v jiných případech je tradiční *ó-ou* v anketním materiálu méně frekventováno než obdobně postavené tradiční *u* (viz výše). Tento rozdíl se projevil výlučně v materiálu anketním, ve spontánních promluvách, kde však není ani jeden ze sledovaných případů v dostatečné míře zastoupen, nebyl podobný rozdíl patrný. Zřejmě se tu promítá nezvyklost zápisu monoftongu *ó*.

Celkově se morfologizované hláskoslovné prvky udržují ve spontánních promluvách i v jazykovém povědomí daleko lépe než ostatní sledované difference v distribuci fonémů. Jako nejpevnější se v našem materiálu jevily koncovky *-u* a *-a*, střídnice za původní *-ú* (*-ó*, *-ou*) jsou zachovány méně. Zatímco jinde jsme pozorovali někdy i dosti výrazný ústup tradičních podob z jazykového povědomí uživatelů mezi oběma etapami výzkumu, u morfologizovaných hláskoslovných jevů jde o výsledky celkem stabilní a u tradičního *-u* je dokonce v 2. etapě výzkumu tradičních podob více.

Zajímavý je i poměr mezi materiálem z jádra města a předměstí, kde v případě morfologizovaných jevů vidíme menší diferenciaci v údajích obou skupin dětí. I u dětí z jádra města ustupují tradiční tvary v těchto případech z povědomí poměrně pomalu. Můžeme tedy říci, že morfologizované hláskoslovné jevy zůstávají dosud charakteristickou součástí BMJ Brna a že se v nich projevuje menší diferenciaci mezi jazykově tradičnějším předměstím a jádrem města než u hláskoslovných jevů nemorfologizovaných.

# KONSONANTISMUS

SV BMJ Brna má stejné konsonantické fonémy jako spisovný jazyk. Jsou to: labiály *p, b, m, f, v*; alveoláry *t, d, n, s, z, š, ž, l, r, ř, c, č*; palatály *ʎ, ɟ, ɲ, j*; veláry *k, g, ch*; laryngála *h*. Fonetická realizace těchto fonémů se v podstatě shoduje se spisovným jazykem. Jako konsonantické hlásky tu stejně jako ve spisovném jazyce existuje retozubné *m*, znělé *c, č, ch*, neznělé *ř*, velární *n* a ráz. Zákonitosti, podle nichž se v BMJ realizují jednotlivé konsonantické fonémy ve fonických řadách, se však od obdobných zákonitostí ve SJ poněkud liší. Menší rozdíly existují i ve využití jednotlivých fonémů.

## FONETICKÁ REALIZACE KONSONANTICKÝCH FONÉMŮ

se v BMJ shoduje s výslovností ortofonickou.

Ve srovnání s pražskou výslovností OČ pozorujeme v mluvě Brňanů ve shodě s TTD okolí města poněkud palatálnější realizaci hlásky *í*. Rozdíl je patrný jen pro pozorného posluchače a nemá na poměry v soustavě souhlásek žádný vliv.

V ý b ě r a l o f o n ů jednotlivých fonémů při spojování hlásek v proudě řeči probíhá na základě vzájemného přizpůsobování realizací. Zásady tohoto přizpůsobování se v BMJ Brna shodují se zásadami platnými ve výslovnosti ortoepické jen z části.

Realizace konsonantů bývá ovlivněna i dalšími vlivy. Dochází např. k zjednodušování souhláskových skupin vypouštěním hlásek, k záměnám hlásek na základě lidové etymologie, ojediněle se objevuje i disimilace apod. Tyto jevy bývají omezeny jen na jednotlivé výrazy a nemají systémový charakter. V této práci je nesledujeme, neboť se na nich mohou jen těžko projevit vývojové tendence BMJ.



## Hlásky v sousedství pauzy

se realizují podle stejných zásad jako v SJ. Frekvence vokálů v tomto postavení je v BMJ menší v důsledku proteze (viz 74n.).

V TTD brněnského okolí zachytíme dosud případy realizace konsonantů před pauzou bez desonorizace znělé souhlásky (*dub, zastav*, rozlišení výrazů *plot* a *plod* i ve výslovnosti apod.). Tyto realizace, zaznamenané porůznu i v předměstích, z vlastní BMJ nemáme doloženy.

## Spojení konsonant a vokál

se mezi dvěma předěly realizují jako volná; obě hlásky se poněkud přizpůsobují v místě artikulace, ale toto přizpůsobení není pro posluchače relevantní.

Je-li mezi konsonantem a vokálem předěl, bývá v BMJ ve shodě se SJ často signalizován rázem. Ráz je stejně jako v SJ častější v klidné řeči a jeho užití závisí i na členění promluvy. Setkáváme se s ním zejména tam, kde je mezi konsonantem a vokálem vnější předěl (hranice dvou plnovýznamových slov — *dal 'Evje, zastavil 'auto*). Je-li mezi konsonantem a vokálem předěl vnitřní (šev předložky a jména, předpony a slovního základu — *k autu, zautomatizovat*), je užití rázu fakultativní. Ortoepická výslovnost je pokládá za závazné po neslabičné předložce. V BMJ jsme na švu předložkových spojení z 190 dokladů tohoto typu zaznamenali 37,9 % případů užití rázu, v ostatních případech došlo většinou k desonorizaci předložky (typ *f okně* 23,7 %), sonorní předložka (*v okně*) byla zachována v 16,8 %, nesonorní (*k oknu*) v 18,9 %; k sonorizaci došlo jen zřídka (*g oknu* — celkem 5 dokladů). Po slabičných předložkách byl ráz častější, a to zejména tam, kde došlo vlivem přesunu přízvuku na jméno k oslabení vazby uvnitř fonologického slova. Tato spojení jsou však celkově jen málo frekventována. (Ostatní případy, kde jsou spojení konsonantu a vokálu přerušena vnitřním předělem, jsou frekventována nepatrně.) Výslovnost v BMJ se v případech užití rázu ve sledovaném typu spojení jeví jako málo stabilní. Za jisté můžeme pokládat jen to, že k sonorizaci konsonantu před vokálem zde nedochází.

Ráz se realizuje i při spojování heterosylabických vokálů (*na okně, zaoral*). Jeho užití je stejně jako v SJ fakultativní. V BMJ se v těchto případech užívá zřídka (mezi různými vokály 7,9 % ze zachycených 63 dokladů — tento typ spojení je totiž, i díky protezi, málo frekventován).

## Spojení konsonant + konsonant

je u šumových konsonantů pozicí, v níž dochází k neutralizaci protikladu znělosti. Všechny konsonanty kromě sonor, tj. ty konsonanty, které jsou z fonetického hlediska párové (mají znělou a neznělou podobu), se vzá-

jemně asimilují ve znělosti podle stejných zásad jako v SJ. Základním typem je asimilace regresivní, jen u souhlásky *ř* dochází uvnitř segmentu k oběma typům asimilace (*křoví, Mařka*). Na švu segmentů se *ř* většinou mění jen regresivně (*keř kvetl, nezboř barák; tag řekňi, kuz řisku, g řece, g řiskům*; řidší jsou realizace, v nichž *ř* předcházející hlásku při vnějším předělu neasimiluje — *abich tak řekl*). Regresivně se asimiluje i souhláska *s* ve spojení *s + h* (*zháňel, zhrnul*).

K souhlásce *h* se někdy na švu plnovýznamových slov přizpůsobuje koncová souhláska předcházejícího slova jen slabě, výslovnost není výrazně znělá, ale ani *h* znělost neztrácí (*kup Hance lízátko*). Tento způsob realizace není brněnskou zvláštností. Předložka se vždy asimiluje (*g holičovi, došli g hrobu*).

Ve spojení, v nichž je na posledním místě sonora nebo *v*, k asimilaci v SJ nedochází. (V nářečích východní Moravy se však tyto hlásky aktivně asimilace účastní, stojí-li po předělu vnitřním nebo vnějším [*g jaru, g mamince, tag vidíš*]). Brněnská mluva není v těchto případech jednotná. V našem materiálu byla z 80 spojení sledovaného typu v 11 dokladech zachována znělá realizace prvního konsonantu (typ *už leťi*), v 17 případech došlo k sonorizaci (typ *jag je*), ostatní doklady měly znění spisovné. Ustalození ve výběru realizace se v materiálu neprojevovalo.

Pravidlem je znělá podoba u předložky *s* (*z Jiřím, z maminkou*); tato výslovnost je dnes součástí normy SJ. V BMJ Brna je však znělá realizace předložky *se* i před výrazy začínajícími *s* (*ze sestřo, ze sódruhem*).

Vedle asimilace znělostní dochází při spojování konsonantů i k asimilaci artikulační. Změny homorgánních souhlásek ústních a nosových jsou v BMJ stejné jako v méně pečlivé výslovnosti SJ (*jedna, trombón*), podobný stav je i u tzv. bokové exploze (*t, d, +l — tluču, dlabe*). Také alveolární okluzívy a semiokluzívy nebo konstriktivy se spodobují stejně (*vječinou, přeceda, nedochůče*). Změna nastává i v případech vnitřního předělu (*nacebou, ocestoval, poceňil*) a při plynulé výslovnosti i na švu plnovýznamových slov (*oneráčeká — tj. on nerád čeká*). Dvě stejné hlásky se realizují jako jediná hláska velmi často uvnitř slova i přes hranice slov při plynulé výslovnosti (*podubem, otebe, budeš to míteskí, bilínějagveš*).

Asimilace v místě artikulace nastává ve shodě se SJ ve spojení *n + k, g* (*banka, tango*). Místo artikulace si většinou zachovávají souhlásky ve spojení *t, d, n + t, d, ň* (*vodňik, sedňi, — na rozdíl od OČ*). Místo artikulace se mění při spojení prealveolárních a postalveolárních frikativ a afrikát (*ššátkem/šátkem, š čepice, ščitála mi to, nemůžu se roščasat*). Tento typ asimilace je běžný ve všech vrstvách BMJ.

## DISTRIBUCE KONSONANTICKÝCH FONÉMŮ

Využití konsonantických fonémů v jednotlivých výrazech se v BMJ v podstatě shoduje se spisovným jazykem. Drobnější rozdíly spojují BMJ s TTD brněnského okolí a jsou vlastně stopami dialektu ve sledované podobě jazyka. Jde především o tyto rozdíly:

1. Typicky dialektický původ má skupina *š + ě* na místě spisovného *š + t*, jež je mladším vývojovým stupněm konsonantického seskupení.<sup>19</sup> V SV je *-šč-* ve slovech běžné slovní zásoby velmi časté (*šcep, ščáva, ščestí, ešče*), v mladších vrstvách značně ustoupilo a zachytíme je jen občas v příslovci *ešče//ešte*. Tradiční skupina byla nahrazena spisovnou.

2. V některých případech se BMJ ve shodě s TTD liší od SJ také ve stavu střidnic za staré hlásky palatální; jde většinou o rozdíly podmíněné analogickými vyrovnáními (N sg. typu *košť*, plurálové tvary zájmena *ten* — viz dále s. 111 a s. 137), změnou deklinačního typu (mask. typu *kameň, lokeť* — viz s. 99) a jen ojediněle jde o rozdíl starý (tvoření neurčitých zájmen a příslovci *negdo, neco* . . .). Pro odlišný postup depalatalizací svědčí měkké typy deklinace u substantiv na *-z, -s, -l, -za, -sa, -la*: ve shodě s většinou moravských nářečí tu došlo k depalatalizaci později než v mluvě centra a jména s uvedeným zakončením se přiklonila podle typu koncovky k měkkým typům (viz dále s. 98, 109).<sup>20</sup>

3. Ve slovech přejatých do BMJ z němčiny pozorujeme na počátku výrazu neznělou souhlásku jako náhradu německé nenapjaté souhlásky (*to-várna na picikle* — bicykly; *nosili tirndle* — dirndly; *mňeli puršika* — Bursche). Doklady na takovéto znění přejatých slov pocházejí vesměs od nejstarších informátorů, z mladších vrstev známe jen lexikalizované případy (*kór, sichr* ap.).

4. **Proteze.** Využití protetických hlásek je jediným výrazným rozdílem v distribuci konsonantických fonémů mezi SJ a BMJ Brna.

Pravidelně funguje jako protetická hláska, tj. hláska stojící před vokálem na počátku výrazu po pauze, ráz. Jeho užití je v těchto případech mimovolné a ráz sám, i proto, že není realizací žádného fonému, si mluvčí neuvědomují. Jev je ryze fonetický a BMJ se v něm shoduje se SJ. (Užívání rázu na fonologickém předělu jsme si všimli výše s. 72.)

O skutečné protezi lze mluvit až tam, kde se před původním vokálem po pauze nebo jinde na předělu vsouvají konsonantické fonémy, jež spolu s vokálem vytvářejí slabiku a stávají se ve sledované podobě jazyka trvalou součástí výrazu. Jako protetické chápeme tyto hlásky až na základě

<sup>19</sup> Viz A. Lamprecht — D. Šlosar — J. Bauer, op. cit., s. 110.

<sup>20</sup> Viz A. Lamprecht — D. Šlosar — J. Bauer, op. cit., s. 81, 142.

konfrontace jednotlivých útvarů národního jazyka nebo jeho různých historických stadií, v nichž má původně týž lexém rozdílnou podobu (např. SJ a východomor. *oko, okno, ona, odnese*; OČ *voko, vokno, vona, vodnese*).

Z historického hlediska existují protetické souhlásky i v SJ (starobylé *j*, *v* — jádro, vydra; v historické době vzniklé *j* před *i*, *i* — *jískra, jídlo*), ale ty se synchronně jako proteze nehodnotí.<sup>21</sup>

K vsouvání konsonantů dochází někdy i uvnitř mikrosegmentů. Zde se mezi heterosylabické vokály vsouvají hlásky hiátové. V dnešním jazyce jsou obvyklé mezi *i* a další samohláskou v SJ v přejatých slovech (*rádijo, studijum*). U domácích slov se toto *j* vkládá jen v nespisovných útvarech na předělu složených číslovek typu *třiadvacet (tříjadvacet, štirijadvacet)*; takové realizace užívají i příslušníci SV, v MV máme doloženu jen výslovnost odpovídající SJ — *třiašedesát*).

### Protetické *v*

Ve funkci protetické hlásky se *v* před *o* využívá v nespisovných jazykových útvarech na území Čech a na přibližně západní polovině Moravy.<sup>22</sup> Do SJ neproniklo a neznají je ani nářečí východní Moravy. Je součástí normy prestižní OČ, v níž se ojedinele objevuje i u slov přejatých (*vorganizace*).

V SV se protetické *v* užívá velmi často: je takřka pravidelné u tvarů zájmena *on* a u předložky nebo předpony začínající v SJ *o* (*von, vona, voňi; vo velikonocích, vot té dobi, vopatrovat, votrhnót, vobďivuju*). I běžná plnovýznamová slova protezi mají (*vokno, vobličej, voheň*). Podoby s *vo* však existují i v této vrstvě jen jako častější dublety k formám bez proteze: ani u jediného běžného výrazu nebyla podoba s protezí zachycena důsledně. U výrazů terminologické povahy a u místních jmen je daleko běžnější podoba bez proteze (*organizace, opereta; Ostrava, Olomóc*); nemáme ji doloženu u slov přejatých ze SJ (*otec, ohon*).

V PV je situace obdobná; ukazují se tu i některé diference mezi užitím proteze u slov běžných a terminologizovaných (*vobrázek — obrazovka; voči — astigmatizmus očni*). Ani v této vrstvě nemáme doloženy výrazy, jež by existovaly pouze s protezí.

V MV je situace obdobná jako v generaci rodičovské a prarodičovské. Kromě termínů a vlastních jmen, jež jsou vždy bez proteze, nacházíme obvykle bez proteze i číslovky. Ve spon t á n n í c h p r o m l u v á c h není *v*- pravidlem ani tam, kde bylo v SV takřka důsledné, totiž u tvarů zájmena *on* (70 dokladů typu *von*: 56 dokladů typu *on*); u předložek a před-

<sup>21</sup> Viz A. Lamprecht — D. Šlosar — J. Bauer, op. cit., s. 84—85.

<sup>22</sup> Viz J. Bělič, *Nástin...*, op. cit., s. 75.

pon byly tvary s protezí jen o málo častější než podoby bez proteze (80 vo-: 74 o-); podobná situace je i u jmen neodvozených (*okno/vokno, oči/vočko*). Nejpravidelněji se proteze objevila při expresivním užití výrazů (*vosle jeden! bil otrávenej*).

Děti vyrůstající v předměstích Brna jsou ve svých promluvách v užívání tvarů s protezí důslednější: zájmeno *on* bylo u nich doloženo jen jednou bez proteze (a 48 s protezí), v ostatních případech bylo 47 dokladů s protezí, 6 bez proteze. I u vlastních jmen a termínů u nich obě podoby alternují (jeskyně *Ochoska — Vochoska, oštěp — hod voštěpem*).

Pokud jde o jazykové povědomí mladých Brňanů, pozorujeme při dotazníkovém výzkumu u dětí z jádra města značnou vyrovnanost údajů z obou etap výzkumu a u obou sledovaných výrazů. Z toho lze soudit, že je značně stabilizovaná i v BMJ jako celku. U dětí z předměstí jsou údaje méně vyrovnané u subst. *oheň*, další sledovaný výraz se jevil jako ustálenější. Vyšší podíl dokladů s protezí u nich dosti dobře odpovídá zachovalosti tradičního prvku, již jsme pozorovali v promluvách spontánních.

V souhrnu přinesl dotazníkový výzkum tyto údaje:

	znění s protezí		znění bez proteze		celkem
OKURKA (I sg.)	<i>vokurkem/vokurkou</i>		<i>okurkem/okurkou</i>		
S 1967	120	39,9 %	181	60,1 %	301
1972	138	39,7 %	210	60,3 %	348
P 1967	40	70,2 %	17	29,8 %	57
1972	73	68,9 %	33	31,1 %	106
OHEŇ (D sg.)	<i>vohňu/vohňi</i>		<i>ohňu/ohňi</i>		
S 1967	132	44,0 %	168	56,0 %	300
1972	135	38,6 %	215	61,4 %	350
P 1967	50	82,0 %	11	18,0 %	61
1972	65	63,1 %	38	36,9 %	103

V obou sledovaných příkladech se kombinovala proteze s dalším jevem — morfologizovaným hláskovým prvkem u substantiva *oheň* (SV (*v*)*ohňu* — SJ *ohňi*) a s odlišnou rodovou příslušností slova u substantiva *okurka* (SV *okurek*). Bylo možno předpokládat jistou korespondenci mezi volbou proteze a výstavbou koncovky výrazu. Výsledky anketních výzkumů tu přinesly ve 2. etapě výzkumu tyto relace:

OKURKA (I sg.)	SV	SV bez proteze			OČ	SJ	celkem		
	<i>vokurkem</i>	<i>okurkem</i>	<i>vokurkou</i>		<i>okurkou</i>				
S 1972	67	19,3 %	108	31,0 %	71	20,4 %	102	29,3 %	348
P 1972	62	58,3 %	25	23,6 %	11	10,4 %	8	7,5 %	106
OHEŇ (D sg.)	<i>vohňu</i>	<i>ohňu</i>	<i>vohňi</i>		<i>ohňi</i>				
S 1972	101	28,9 %	94	26,9 %	34	9,6 %	121	34,6 %	350
P 1972	61	59,2 %	17	16,5 %	4	3,9 %	21	20,4 %	103

U dětí z jádra města je poměrně velká část dokladů s tradiční koncovkou, ale bez proteze, a tedy nepatří žádné z podob národního jazyka, jež se v Brně mohou na vytváření BMJ podílet (jde o tvary *okurkem, ohňu*, jež by snad mohly být východomo-

ravské). Proteze zřejmě z jazykového povědomí mladých uživatelů ustupuje rychleji než rysy morfologizované nebo morfologické. Vliv OČ je viditelně malý: OČ podoba *vohni* je zastoupena řídce, OČ tvar *vokurkou* je sice častější, to však může souviset i s postavením tradičních rodových rozdílů česko-moravských (viz s. XXX) a snad i s expresivností navozené situace při dotazu (Na brigádě jsme sbírali okurky. Hodil po mně... ). U dětí z předměstí je tradiční tvar většinový, ostatní možné podoby výrazu jsou mnohem řidší. I v tomto rysu se tedy projevuje ustálenější jazykové povědomí předměstských dětí.

Rozsah využití protetického *v* v BMJ je zajímavý i proto, že se v tomto rysu shoduje SV BMJ s prestižní OČ a mohli bychom očekávat, že prvek bude stabilnější, neboť je i součástí normy útvaru prestižního. Výsledky rozboru spontánních promluv i jazykového povědomí uživatelů tento předpoklad nepotvrzují: dokladů na užití protetických *v* silně ubývá, podoby *s v* se dostávají na okraj slovní zásoby (jejich poměrná stabilita ve výrazech expresivních a při expresivních mluvních projevech), pocítují se jako příznakové, nevhodné, vulgární apod. Jen při jazykové hře by se mohly objevit i u novějších slov (*zvorganizovali to*), jinak jde při protezi o jev neživý. Vliv OČ se tu neprojevuje.<sup>23</sup>

### Protetické *j*

Jak jsme se zmínili výše, je jedinou spisovnou protetickou hláskou vzniklou v historické době hláska *j*, jež předchází historicky původní *i*, *í*. Tuto protetickou hlásku SV nezná; slova, u nichž v SJ je, začínají tedy vokálem: tradiční mluva brněnského okolí má pak na jejím místě hlásku *h* (viz dále). V popauzovém postavení již u starších informátorů *j* občas bývá, obvykle před *í* dlouhým (*jídlo*, *jíti*), krátké *i* je bez proteze (*itrníca*, *ině*, *ináč* apod.); vždy je bez proteze *j* příslovce *ešče* (*ešče*). Uvnitř fonických řad je přechod mezi slovem končícím na souhlásku a začínajícím na (*j*)*i* vždy plynulý (*co mu dám k idlu*, *máš ít dom*), a také mezi vokálem a dalším výrazem na (*j*)*i*- je užití protetického *j* velmi řídké (*nesu utrňice*, *přindu indá*... ). V SV se tedy protetické *j* objeví jen náhodně.

Podobná je situace i v PV. Z této vrstvy BMJ máme doloženy případy *s* protezí i bez proteze (*iste//jistě*, *indá*).

V MV probíhá vývoj ke spisovnému jazyku jen zvolna. Protetické *j* je častěji v postavení po pauze, uvnitř fonické řady je stejně jako v SV zřídka. Jeho objevení závisí na tempu promluvy, spíše je najdeme v mluvě klidné a pomalejší. I v MV nebývá u příslovce *ešče*. Soustavně je najdeme jen v projevech kultivovanějších.

<sup>23</sup> Jak ukazuje Pavel Janáček, *Frekvence hlavních hláskoslovních znaků v mluvě pražské mládeže*, NŘ 57, 1974, 191–200, je protetické *v* ústupovým prvkem i v promluvách mladých nositelů obecné češtiny pražského typu. Vývoj BMJ by pak odpovídal také OČ vývojovým tendencím.

Hlávka *j* nebývá ve srovnání se *SJ* i v dalších pozicích: vypouští se v po-  
bočných slabikách (*méno, du, sme*); není ani v tautosylabickém spojení  
*i + j* v imperativech (*umíte si ruki, nezabi se*, jde o jev morfológický, viz  
s. 155).

TTD brněnských předměstí i širšího zázemí města mají ještě jednu protetickou  
hlásku, totiž *h*, jež bylo značně rozšířeno. Ve staré době předcházelo v podstatě každé  
náslovné *a, i, í, a o, ó* (vzniklé ze staršího *u, ú*), ev. *u, ú*. V dnešní době toto *h* rychle  
mizí. Z městské mluvy je známe jen ojediněle od jediné informátorky, u níž před-  
cházelo občas náslovné *i, í*: jinde jsme je nezaslechli. Charakteristickým rysem  
brněnské BMJ, ani její nejstarší doložitelné vrstvy toto protetické *h* není.<sup>24</sup>

---

<sup>24</sup> Ojediněle je však u nejstarších mluvčích v předměstích patřících do střední  
zóny města zaznamenal v *Brněnské mluvě* František Svěrák (1971).

# VLIV PRESTIŽNÍCH JAZYKOVÝCH ÚTVARŮ NA FONETICKOU A FONOLOGICKOU STAVBU BMJ BRNA

Fonetická i fonologická výstavba BMJ se v SV zřetelně odlišuje od SJ. Tato odlišnost se v mladších vrstvách zmenšuje. Na celý proces přeměny má vliv působení prestižních jazykových útvarů, tj. SJ i OČ, jež se v mladších vrstvách zesiluje a prohlubuje. Jednotlivé složky zvukové stavby jazyka se v tomto procesu ústupu lokální specifiky mluvy projevují různě:

Fonetická realizace vokálů i konsonantů se nivelizuje. Velmi patrný je tento proces u vokálů, kde se výrazná zavřenost realizace dostává na periferii (přesunuje se do výslovnosti slangové až argotické, z výslovnosti obecně rozšířené se stává individuální způsob artikulace); na její místo proniká neutrální výslovnost spisovná; širší, otevřenější typ realizací, typický pro pražskou variantu OČ, se objeví jen individuálně.

Při fonetické realizaci kvantity se stav BMJ sblíží s OČ tím, že zde dochází k fonetickému krácení vysokých vokálů *í* a *ú*. V tomto případě nejde však o vliv realizací obecně českých, ale o následek nevyrovnaných kvantitativních poměrů vysokých vokálů, jež pozorujeme již v SV i v TTD okolí města.

Změny fonetické realizace vokálů *é* a *ó* naopak ukazují značné působení prestižních jazykových útvarů. Tyto vokály se v souvislosti s výslovnostními zvyklostmi mluvčího i s celkovým charakterem promluvy realizují buď tradičně jako monoftongy, nebo diftongoidně až diftongicky víceméně ve shodě s prestižní OČ, ev. SJ). Jde přitom o proměny původní realizace, nikoli o prosté přejímání realizací prestižních. Pro toto tvrzení svědčí nejen zachování jisté napjatosti *e-ové* nebo *o-ové* složky diftongu, jež neodpovídá realizačnímu typu prestižní OČ, a časté užívání diftongoidních realizací, ale i to, že se mění i monoftongy v pozicích typicky nespisovných (např. u měkkých deklinačních typů). Vlivem SJ se na místě tradičního *é* uplatní někdy také foném *í*. Pro vývoj BMJ je důležitá zejména změna v postavení obou tradičních realizací v jazykovém povědomí uživatelů: zatímco v SV byly běžné a užiteli aktivně uvědomované, v MV výrazně ustoupily z jazykového povědomí a jejich úbytek jsme pozorovali i mezi etapami výzkumu.

Stav jazykového povědomí, na nějž usuzujeme z výsledků ankety, ukázal u dětí z jádra města tyto průměrné hodnoty:



É — EJ (typ [nehí]bé — [nehí]bej)

1967	-é	23,7 %	-ej	76,3 %
1972		10,4 %		89,6 %
celkem		16,1 %		83,9 %

Ě — EJ — Í (typ *nehé*[bej] — *nehej*[bej] — *nehí*[bej])

průměr z položek: dlouhý, nehýbej, v černých (1967), dlouhý, nehýbej, dýchat, v nových (1972)

1967	-é-	18,8 %	-ej-	33,9 %	-í-	47,3 %
1972		11,6 %		39,5 %		48,9 %
celkem		14,3 %		37,4 %		48,2 %

Ó — OU (typ *dló*[hí] — *dlou*[hí])

průměr z položek: dlouhý, hloupou (1967), dlouhý, špinavou (1972)

1967	-ó-	31,8 %	-ou-	68,2 %
1972		17,5 %		82,5 %
celkem		23,6 %		76,4 %

Z tohoto přehledu je vidět, do jaké míry mizí z jazykového povědomí děti typicky lokální, výrazné a velmi frekventované jevy z oblasti hláskosloví. Uživatelé sami však, jak ukazují výše provedená srovnání se stavem ve spontánních promluvách, zvukovou realizaci těchto fonémů pokládají za poměrně irelevantní a kdysi výsadní tradiční realizace se stávají stylovým alofonem. Jejich ústup se děje podobně jako u jiných fonetických jevů: postupně se vytrácí to, co spojuje výslovnost s TTD okolí města. Ze vztahu tradiční mluvy a prestižních jazykových útvarů však vzniká možnost tyto proměňující se realizace nově vědomě hodnotit, dát jim novou fonologickou náplň a tím přizpůsobit fonologickou stavbu mluvy útvarům prestižním (u jiných fonetických změn tato možnost není).

Z obou středových vokálů se hodnocení diftongoidních realizací ve shodě s prestižními útvary více projevuje u *é*; *ó* se v povědomí uchovává častěji. Vliv OČ na hodnocení realizací je poměrně silný. Tam, kde má každý z útvarů vlastní prostředek (*é-ej-í*), objevuje se OČ složení výrazů velmi často, přestože kontakt s OČ není jistě tak živý a její prestižnost tak vysoká a nesporná jako u SJ. Lze tedy uvažovat o systémových vztazích v soustavě fonémů a jejich působení (diftongizace *ó* ve shodě se SJ (a OČ) — diftongizace *é*).<sup>25</sup>

Ve fonetické realizaci konsonantů i ve výběru jejich alofonů při asimilačních změnách jsou rozdíly mezi BMJ a SJ méně výrazné. Zejména při výběru alofonů je výslovnost ve všech vrstvách rozkolísaná a nejeví

<sup>25</sup> Viz k tomu Josef Vaček, *Dynamika fonologického vývoje současné spisovné češtiny*, Praha 1968, s. 35n.

tendenci k ustálení. Vliv prestižních jazykových útvarů tu nelze sledovat (např. změny asimilační).

V distribuci fonémů se SV BMJ většinou shoduje s prestižními jazykovými útvary. V těchto případech nelze v normě pozorovat pohyb a všechny vrstvy BMJ se tu jeví jako ustálené.

Rozdíly mezi konkurujícími jazykovými útvary jsou především v distribuci vokálů. V oblasti konsonantismu je rozdíl pouze ve využití proteze.

V případech nemorfologizovaných jde většinou o rozdíly mezi normou SJ a normou primárně mluvených jazykových útvarů OČ a SV; jen staré typy vokalické kvantity vymezují nářeční oblast moravskou a v normě prestižních jazykových útvarů nejsou.

Vyjdeme-li z údajů odrážejících jazykové povědomí mladých Brňanů, ukazuje se tradiční využití fonémů jako poměrně zachovalé a mezi jednotlivými etapami výzkumu je v něm většinou jen malý pohyb směrem ke spisovnosti. Zachytili jsme tyto průměrné hodnoty:

#### Í — ě (typ o malím — o malém)

průměr z položek dlouhé, o malém (1967), mléka, bílého (1972)

1967	-í-	86,2 ‰	-ě-	13,8 ‰
1972		76,7 ‰		23,3 ‰
celkem		80,8 ‰		19,2 ‰

#### Kvantita (typ blato — bláto)

průměr z položek bláto (1967, 1972)

1967	krátká kv.	72,7 ‰	douhé kv.	27,3 ‰
1972		79,1 ‰		20,9 ‰
celkem		76,5 ‰		23,5 ‰

#### Protetické v (typ voheň — oheň)

průměr položek okurka, oheň (1967, 1972)

1967	vo-	41,9 ‰	o-	58,1 ‰
1972		39,1 ‰		60,9 ‰
celkem		40,4 ‰		59,6 ‰

Jako nejzachovalejší se v těchto případech jevílo *í* na místě SJ *ě*, tedy prvek, který spojuje SV a OČ a proniká porůznu ve slovních základech i do normy HČ a do SJ. Zřejmě je tu rozhodující právě jistá neutrálnost vzhledem k normě HČ; protetické *v*, patřící také normě SV i OČ, má totiž daleko menší frekvenci. Ústup prvku mezi oběma etapami souvisí velmi pravděpodobně s volbou sledovaných výrazů a volených vazeb (diferenciací mezi jednotlivými výrazy jsme se zabývali výše).

Zajímavé je vysoké zastoupení tradiční moravské kvantity v materiálu; lze je pokládat za skutečně charakteristický rys BMJ, který se udržuje jako lexikalizovaný bez ohledu na působení prestižních útvarů.

Celkově lze o nemorfologizovaných rozdílech ve využití fonémů říci, že se v nich stále udržuje lokální zabarvení BMJ.

Podíl SJ na utváření jazykového povědomí mladých nositelů BMJ je zřetelný; výši SJ údajů v anketním materiálu nelze spojovat jen s vlivem školního prostředí, je daleko vyšší než náhodná a zřejmě svědčí pro příklon mnohých respondentů k neutrálnímu SJ. Vliv OČ na výsledky obraz proměn BMJ je nepodstatný: nelze prokázat její působení na podržení tradičního prvku normy (protet. *v-*, jehož ústup probíhá ve shodě s existujícími tendencemi prestižní OČ, určující normou je tu však norma spisovná) a případ, kdy by nově pronikal typický OČ prvek v distribuci fonémů do BMJ, není znám.

Morfologizované hláskoslovné jevy se jevily jako nejzachovalejší a nejstabilnější. Tvoří pevnou součást jazykového povědomí mladých nositelů BMJ a mezi jednotlivými etapami výzkumu nemizejí. Výsledky ankety zde ukázaly tyto průměrné údaje:

A — E (typ *hrnca — hrnce*)

průměr z položek: *hrnce, stolaře* (1967), *rukavice, hrnce, koně* (1972)

1967	<i>a-</i>	56,8 ‰	<i>-e</i>	43,2 ‰
1972		63,9 ‰		36,1 ‰
celkem		61,0 ‰		39,0 ‰

U — I (typ *ju — ji*)

průměr z položek: *ohni, práci, ji* (1967), *ohni, rukavici, ji* (1972)

1967	<i>u-</i>	65,5 ‰	<i>-i</i>	34,5 ‰
1972		70,1 ‰		29,9 ‰
celkem		68,0 ‰		32,0 ‰

Ú (Ó, OU) — Í (typ *rukavicó, rukavicou — rukavicí*)

průměr z položek: *zlostí, prací* (1967), *zlostí, rukavicí* (1972)

1967	<i>-ó/-ou</i>	43,5 ‰	<i>-í</i>	56,5 ‰
1972		48,8 ‰		51,2 ‰
celkem		46,4 ‰		53,6 ‰

Vzhledem k tomu, že byly v obou etapách zkoumány obdobné výrazy, nelze posun v údajích pokládat za pouhý odraz změny zvolených slov. Tomu odporuje i přibližně stejný přírůstek tradičních znění ve všech sledovaných případech. Spíše jde o odraz sociálního složení informátorů, v němž bylo v druhé etapě vyšší procento dětí z rodin dělnických (k tomu viz dále s. 87n.).

Morfologizované hláskoslovné jevy mají charakter jevů typických pro všechny nespisovné útvary Moravy a odlišných od rysů nespisovných útvarů vlastních Čech i obou útvarů prestižních. Vliv prestižních jazykových útvarů se v nich projevuje méně než u jevů fonetických; jistá nápad-

nost psané podoby výrazů a zřejmě i vliv školního prostředí, v němž se při výuce češtině klade na správnou deklinaci mimořádný důraz, vedly však k tomu, že anketní záznamy udávají spisovné znění poněkud častěji, než by vyplynulo z rozboru promluv spontánních. Celkově lze tradiční morfologizované jevy hodnotit jako stabilizované a pro dnešní BMJ ve všech jejích vrstvách typické. Vliv prestižních jazykových útvarů se tu sice projevuje, nelze však mluvit o jeho prohlubování založeném na spolupůsobení obou prestižních útvarů. Při zachování tradičního *-u* na místě SJ *-i* je např. podíl prestižních podob takřka stejný jako při *i* na místě SJ *é*, i když podoby typu *mléko* jsou pouze spisovné, zatímco A typu *ruka-ricu* jsou typicky oblastní.

V zachování tradičních tvarů je vidět rozdíly mezi jednotlivými fonémy: větší zachovávání tradičního *u* ve srovnání s *a* může snad souviset s volbou výrazů pro dotazník (podoba *viděl ju* je u dětí takřka výhradní), při zřetelně nižším podílu tradičního znění u dlouhého *ú — ó — ou* spolupůsobí vedle volby výrazů i jistý rozpor mezi dvěma podobami tradiční koncovky (monoftongické *o —* diftongické *ou*), který může vést snáze k volbě tvaru třetího — prestižního, a zároveň bezpříznakového.

Z á v ě r e m lze říci, že vliv prestižních jazykových útvarů je nejzřetelnější v oblasti jevů fonetických, tedy tam, kde je při komunikaci nositelů různých podob národního jazyka možná přímá nápodoba. U jevů zcela neuvědomělých (artikulační báze, znění a výběr alofonů) jde o postupné stírání typických výslovnostních zvláštností regionu, jevy výrazné jako *é*, *ó* jsou uvědomovány a ustupují daleko více. Distribuce fonémů zůstává v MV BMJ bližší staršímu stavu. Vliv prestižních jazykových útvarů se tu jeví jako slabší, a to i tam, kde tradiční prvek patří pouze nespisovným jazykovým útvarům Moravy. Z obou prestižních jazykových útvarů je vliv SJ, zvláště jeho hovorové podoby, výraznější a pravidelnější než působení OČ. O skutečném působení OČ lze mluvit jen při náhradě tradičního *é* diftongem *ej*.

# VLIV PRESTIŽNÍCH JAZYKOVÝCH ÚTVARŮ NA FONETICKOU A FONOLOGICKOU STAVBU MLUVY V BRNĚNSKÝCH PŘEDMĚSTÍCH

Zvuková stránka mluvy starých obyvatel brněnských zemědělských předměstí se při výzkumu jevila jako velmi blízká až shodná s TTD brněnského okolí. To má své důsledky i v mluvě mládeže, jež je mnohem tradičnější než mluva dětí z jádra města. Tato tradičnost je patrna jak ve fonetické realizaci fonémů a v jejich využití, tak v postoji, jež informátoři ke svým realizacím zaujímají.

Ve fonetické realizaci hlásek je tradičnost mluvy motivem častějšího využívání lokálně zabarvené výslovnosti vokálů (úzké *e*, *i*, *o*; zadnější *a*, *á*). Tradičnost je motivem i pro zachovávání monoftongické realizace středových dlouhých fonémů ve spontánních promluvách i jejich nadpolovičního zastoupení v anketních údajích. Celkově tu byly zachyceny tyto průměrné hodnoty (průměry jsou vyvozeny ze stejných položek jako výše u dětí z jádra města).

É — EJ (typ *[nehí]bé* — *[nehí]bej*)

1967	-é-	72,5 ‰		-ej-	27,5 ‰
1972		65,2 ‰			34,8 ‰
celkem		67,5 ‰			32,5 ‰

É — EJ — Í (typ *nehé[bej]* — *nehej[bej]* — *nehí[bej]*)

1967	-é-	57,9 ‰	-ej-	8,6 ‰	-í-	33,5 ‰
1972		48,1 ‰		19,9 ‰		32,0 ‰
celkem		50,7 ‰		16,7 ‰		32,4 ‰

Ó — OU (typ *dló[hí]* — *dlou[hí]*)

1967	-ó-	75,5 ‰		-ou-	24,5 ‰
1972		45,8 ‰			54,2 ‰
celkem		55,3 ‰			44,7 ‰

V anketním materiálu je vidět nejen nápadně vysoký podíl tradičních podob, ale i jejich poměrně značný ústup mezi oběma etapami výzkumu. Největší ústup je u tradičního *ó* (o 30 ‰), tradiční *é* ustoupilo daleko

méně. V materiálu od dětí z jádra města podobný rozdíl nepozorujeme. (V předměstích tak nacházíme podobný vývoj, jaký byl popsán pro Olomouc.)<sup>26</sup> Zajímavá je situace é na místě SJ í, kde se ústup tradiční podoby děje ve prospěch diftongu -ej-, zatímco podíl SJ je stabilní. Ve fonetické výstavbě mluvy předměstí pozorujeme počátek nivelizačního procesu, jenž probíhá na podkladě živých kontaktů s mlouvou jádra města, ale v němž i prestižní jazykové útvary včetně OČ hrají důležitou roli.

I v **distribuci hlásek** ukazuje mluva předměstí větší blízkost TTD, což má odraz i v jazykovém povědomí dětí. V nemorfologizovaných jevech je nápadný rozdíl ve využití proteze (v předměstí je daleko častější), také staré typy vokalické kvantity se udržely poněkud více než v městském jádru. Foném í na místě SJ é je součástí normy jak BMJ všech vrstev, tak mluvy předměstí, a rozdíly se tu neprojeví. Tento stav je dobře patrný z anketních údajů, jež ukazují tyto průměrné hodnoty (vyvození průměrů — viz výše).

#### Í — Ě (typ o malím — o malém)

1967	-í-	87,1 0/0	-é-	12,9 0/0
1972		78,0 0/0		22,0 0/0
celkem		80,8 0/0		19,2 0/0

#### Kvantita (typ blato — bláto)

1967	krátká kv.	93,3 0/0	dlouhá kv.	6,7 0/0
1972		90,2 0/0		9,8 0/0
celkem		91,3 0/0		8,7 0/0

#### Protetické v (typ voheň — oheň)

1967	vo-	76,3 0/0	-o-	23,7 0/0
1972		66,0 0/0		34,0 0/0
celkem		69,7 0/0		30,3 0/0

Z údajů lze soudit na existující vliv prestižních jazykových útvarů národního jazyka, jenž se mezi oběma etapami výzkumu prohloubil. Tak jako v jádru města je pravděpodobnější působení HČ, neboť protetické v-, existující i v OČ, je na větším ústupu a není působením normy OČ posilováno.

Tradiční morfologizované hláskoslovné jevy jsou v předměstích doloženy častěji než v jádru města. V jazykovém povědomí mladých mluvčích však u nich pozorujeme — na rozdíl od stavu v jádru města — menší pohyb směrem ke spisovnosti a údaje obou skupin in-

<sup>26</sup> Zdeněk Kovalčík, *K otázce hláskoslovné variability v olomoucké mluvě*, Sborník prací PI v Olomouci A, 1964, s. 127—136.

formátorů se tak postupně sblíží. Celkově jsme zaznamenali tyto údaje (vyvození průměru — viz výše).

A — E (typ *hrnca* — *hrnce*)

1967	-a	84,2 %	-e	15,8 %
1972		80,8 %		19,2 %
celkem		81,7 %		18,3 %

U — I (typ *ju* — *ji*)

1967	-u	85,1 %	-i	14,9 %
1972		80,7 %		19,3 %
celkem		82,2 %		17,8 %

Ó (OU) — Í (typ *rukavicó, rukavicou* — *rukavici*)

1967	-ó, -ou	78,0 %	-í	22,0 %
1972		63,9 %		36,1 %
celkem		68,9 %		31,1 %

Vliv prestižních jazykových útvarů na výsledky ankety se zdá být při srovnávání obou etap výzkumů nesporný a poměrně silný. Domníváme se však, že nejde jen o vliv SJ nebo OČ, ale i o působení integračních procesů při postupném sblížování mluvy města jako celku, jež na sebe v tomto případě pouze berou podobu většího přizpůsobování jazyku spisovnému.

# SOCIÁLNÍ DIFERENCIACE VE FONETICKÉ A FONOLOGICKÉ STAVBĚ BMJ BRNA

Výzkum jazykového povědomí mladých nositelů BMJ Brna umožňuje zachytit i možné rozdíly v jazykovém povědomí různých sociálních skupin. I když je kolektiv žáků ZDS velmi homogenní, není homogenní rodinné prostředí, v němž jednotliví žáci vyrůstají a v němž realizují velkou část svých mluvních projevů. Lze tedy předpokládat, že se v jejich projevech i v jejich jazykovém povědomí stopy tohoto prostředí objeví.

Pro porovnání volíme dvě nejvíce diferencované skupiny: skupinu žáků pocházejících z rodin, kde lze u rodičů vzhledem k vykonávanému typu zaměstnání předpokládat vysokoškolské vzdělání, a dosti početnou skupinu dětí, jejichž rodiče vzhledem k vykonávané profesi velmi pravděpodobně vysokoškolské vzdělání nemají. (Na vzdělání rodičů usuzujeme zprostředkovaně podle profese, neboť na dotaz po nejvyšším dokončeném vzdělání rodičů by většina dětí nedovedla odpovědět.) Máme tak před sebou skupinu dětí z rodin inteligence a skupinu dětí z rodin dělnických (v obou etapách výzkumu celkem 120 a 370 dětí).

V údajích ankety (průměrné hodnoty byly počítány pro obě etapy i pro celek ze stejných položek jako výše s. 79n.) byly údaje o distribuci fonémů u obou skupin dětí někde až nápadně shodné a sociální diferenciaci se v nich projevovala nepatrně (využití proteze, zachování tradiční kvantity); v jevech morfologizovaných se údaje od dětí z dělnických rodin jeví jako poněkud tradičnější (platí to zvláště o zachování tradičního *-u* na místě SJ *-i*). Pozornost vzbuzují údaje o *i* na místě SJ *é*, kde děti z rodin inteligence udávaly tradiční znění daleko častěji (skupina dělnických dětí — 75,6 % trad. znění, skupina dětí z rodin inteligence 88,3 % tradičního znění); zřejmě byly tyto děti schopny a ochotny plně hrát na „tak se mluví“ hrát a spontánnost jejich reakcí nebyla u uvedeného prvku, pronikajícího i do normy HČ, omezoována žádnými zábranami.

Zajímavé a významné rozdíly byly zaznamenány při sledování proměn fonetických realizací (a fonologického hodnocení) tradičních *m o n o f t o n g ů é a ó*. Tam, kde jde o konkurenci prostředků tradičních na jedné straně a společného prvku obou útvarů prestižních na straně druhé, se obě skupiny shodovaly. U změny *é — ej — í*, kde má každý z působících útvarů vlastní jazykový prostředek, je mezi oběma skupinami nápadný rozdíl. Výsledky ankety ukazují tyto relace:



### Děti z dělnických rodin

1967	-é 24,7 ‰	-ej- 21,0 ‰	-í- 54,3 ‰
1972	11,2 ‰	34,5 ‰	54,3 ‰
celkem	15,9 ‰	29,8 ‰	54,3 ‰

### Děti z rodin inteligence

1967	-é- 14,7 ‰	-ej- 53,5 ‰	-í- 31,8 ‰
1972	9,1 ‰	58,8 ‰	32,1 ‰
celkem	12,4 ‰	55,7 ‰	31,9 ‰

Tradiční prvek zůstal tedy zřejmě v povědomí dětí z dělnických rodin dosud jako poněkud živější (což bylo možno i předpokládat), ale zajímavý je především nepoměr ve volbě OČ -ej; to je u dětí z rodin inteligence většinové nejen v absolutním konci slov, ale i ve slovních základech, zatímco děti z rodin dělnických se v anketě spíše rozhodují pro prostředek SJ. To odpovídá starší tezi o pronikání OČ především do prostředí inteligence<sup>27</sup>, kde je také prestižnost tohoto útvaru nejvíce přijímána. Rozdíl ve výsledcích mezi oběma etapami výzkumu naznačuje postupné stírání tohoto rozdílu, jež však bude jistě dlouhodobé.

Sociální diferenciacce v povědomí nositelů BMJ se tedy projevuje ve zvukovém plánu jazyka jen velmi málo a odráží se spíše v postoji k prvkům prestižní OČ než v základním napětí mezi tradiční mluvou a prestižním jazykovým útvarem spisovným.

<sup>27</sup> Jan Chloupek — Arnošt Lamprecht — Antonín Vašek, *Český národní jazyk a některé jeho vývojové aspekty*, SaS 23, 1962, 258 n.; k tomu i článek autorky K šíření obecné češtiny na Moravu, SPFFBU A 27, 1979, 69—75.